

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 229-254.

Geliş Tarihi–Received Date: 14.01.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.01.2020

DERLEME MAKALESİ – COLLECTED ARTICLE

BİR ÖMRE SİĞANLAR: GENÇ TARİHÇİLERİN GÖZÜNDEN PROF. DR. MUSTAFA KAFALI’NIN ESERLERİ

İLHAN ASLAN¹, ONUR YILDIZ², NİZAMEDDİN TOPCU³, SEMA SERTKAYA⁴, REMZİYE YILMAZ⁵, MEİRBOL MUTALIYEV⁶

ÖZET

Mustafa Kafalı, Türk tarihinin ve kültürünün büyük emektarlarından biridir. Kafalı Hoca'nın kırk yılı aşkın akademik hayatında uzmanlık alanı olarak özellikle Altın Orda ve diğer Cengiz hanlıklarıyla ilgili çalışmalarının dışında, Türk kültürü ve Türk yurdu da önemli bir yer tutmaktadır. Türk kültürüyle ve Moğol tarihiyle ilgili kaleme aldığı çalışmalar bugün hâlâ kıymetini korumaktadır. Onun uzmanlaştığı alan yaptığı çalışmalar ve araştırmalardan anlaşılacağı gibi Türk tarihinin en zor safhalarından birini kapsamaktadır. Cengiz Han ve ailesiyle ilgili yaptığı çalışmalarda onların siyasi, askeri ve kültürel olarak Türklere etkilediklerini dile getirmektedir. Türk kültürüyle ilgili çalışmaları ise onun yetiştiği çevrenin ve Türklüğe olan sevdasının bir armağanı gibidir. Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi, Milli Mücadele ve Anadolu dışındaki Türkler de Kafalı Hoca'nın çalışmalarında ön plana çıkmaktadır. Alanının ana kaynaklarına olan hâkimiyeti de eserlerinde göze çarpan hususlardan biridir. Mustafa Kafalı kendi alanı dışında edebiyat, coğrafya gibi alanlarda da en az o alanın uzmanları kadar bilgi birikimine sahip bir münevverdi. Mustafa Kafalı'ya göre iyi bir tarihçi olabilmek için bu alanlara da ilgi duyulması gerekmektedir.

Mustafa Kafalı sadece iyi bir tarihçi değil aynı zamanda öğrencilerine karşı da baba şefkatiyle yaklaşan eşi bulunmaz bir hocaydı. Onun öğrencilerine karşı sevgisi, merhameti öğrencilerinin de ona karşı sevgisi, saygısının yüksek oluşuna vesile olmuştur. Öğrencilerinin dertlerini dinlemesi, çözüme kavuşturmaya çalışması klasik hoca öğrenci ilişkisinin üstündeydi. Yaşamış olduğu dönemin birbirinden önemli şahsiyetleriyle de iyi ilişkiler kurması onun ömrünün bir dakikasını bile boşa geçirmedigini en büyük delildir. Zeki Velidi Togan, Hüseyin Nihal Atsız, İbrahim Kafesoğlu, Bahaeddin Ögel, Mehmet Altay Köymen, Erol Güngör, Orhan Şaik Gökyay gibi ilim ve fikir adamlarıyla hem birlikte çalışmış hem de onları genç kuşakların tanınmasını sağlamıştır. Bir ömre sığdırdığı akademik çalışmalar dışında karşılaşmış olduğu zorluklara göğüs germesi de genç kuşaklara örnek teşkil edecek mahiyettedir. Gerçekten de birbirinden kıymetli ve önemli çalışmalara imza atan Mustafa Kafalı, Türk milletinin tarihini iyi bir şekilde öğrenmesi için büyük çaba sarf etmiştir. Bizler onun yarattığı ekolü takip eden genç tarihçiler olarak bu çalışmamızda asla Mustafa Kafalı Hocamızın çalışmalarını değerlendirmeye gibi bir amaç için değil, onun çalışmalarını daha iyi anlamaya ve anlatmaya gayret ettik.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kafalı, Başyapıt, Türk-Moğol Tarihi, Türk Kültürü

MASTERPIECES OF A LIFETIME: THE WORKS OF PROF. DR. MUSTAFA KAFALI FROM THE VIEWPOINT OF YOUNG HISTORIANS

ABSTRACT

Mustafa Kafalı is one of the great veterans of Turkish history and culture. More than forty years of academic life of him, especially as his specialty in addition to his studies on Golden Horde and other Genghis khanates, Turkish culture and homeland are also very important. The works he wrote about Turkish culture and Mongolian history are still valuable today. As it can be understood from his studies and researches, his field of specialization covers one of the most difficult stages of the Turkish history. In his work about Genghis Khan and

¹ Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, E-posta: ilhanaslan55@gmail.com

² Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: yldz10ur@gmail.com

³ Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: nizameddintopcu@gmail.com

⁴ Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: semasrky@gmail.com

⁵ Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: remziye-yilmaz@hotmail.com

⁶ Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: meirbol_92@mail.ru

his family, he says that they were influenced by Turks politically, militarily and culturally. His work on Turkish culture is like a gift from his environment and his love for Turkish culture. The conquest and Turkification of Anatolia, the National Struggle and Turks outside Anatolia also come to the forefront in the works of Mustafa Kafalı. Dominance of the main sources of his field is one of the points that stand out in his works. Apart from his own field, Mustafa Kafalı was an intellectual who had knowledge as much as the experts of that field in the fields of literature and geography. According to Mustafa Kafalı, in order to be a good historian, it was necessary to be interested in these fields.

Mustafa Kafalı was not only a good historian, but also a unique teacher who approached his students with father compassion. His love and compassion for his students also caused his students to have great love and respect for him. He listened to his students problems and tried to solve them and behaved differently from the classical teacher-student relationship. The fact that he had good relations with important personalities of the period he lived in is the biggest evidence that he did not waste his life. He worked with scientists and intellectuals such as Zeki Velidi Togan, Hüseyin Nihal Atsız, İbrahim Kafesoğlu, Bahaeddin Ögel, Mehmet Altay Köymen, Erol Güngör, Orhan Şaik Gökyay, and also provided them with the recognition of young generations. In addition to his academic studies throughout his life, he was an idol for the young generations to overcome the difficulties he faced. Indeed, Mustafa Kafalı, who has done very valuable and important works, has made great efforts for the Turkish society to learn his history well. As young historians who follow the school he created, we never tried to evaluate the work of our Mustafa Kafalı, but to understand and explain his works better.

Key Words: Mustafa Kafalı, Masterpiece, Turk-Mongol History, Turkish Culture.

1. Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*

Moğol İmparatorluğu'nun önemli bir parçası olan Altın Orda Hanlığı, Güney Rusya sahası içinde yer alan Deşt-i Kıpçak sahasında hâkimiyet tesis etmiştir. Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin soyundan gelen hanlar tarafından kurulduğu için söz konusu hanlık, Cuci Ulusu olarak da tesmiye olunmuştur. Bulduğu coğrafya itibarıyla Kıpçakların tesiri altında kaldığından dolayı zamanla Türkleşme sürecine giren Altın Orda Hanlığı, kuzey Türklüğünün tarihinde son derece önemli bir rol oynamıştır. Bu vesileyle Türk tarihçiliğinde Altın Orda tarihi araştırmalarına yakın bir ilgi duyulmaya başlanmıştır.

Fuad Köprülü'nün Altın Orda tarihi üzerine hazırladığı tafsilatlı makale,⁷ Türkiye'deki Altın Orda tarihi çalışmalarının başlangıcı için son derece önemli bir mevkiye sahiptir. Bundan başka Rus Şarkiyatçı W. De Tiensenhausen'in hazırladığı ve İsmail Hakkı İzmirli tarafından erken yıllarda Türkçeye çevrilen Altın Orda tarihine ilişkin kaynakların neşri de anılması elzem olan çalışmaları başında gelmektedir.⁸ Yine Köprülü'nün dikkat çekmesiyle birlikte Hasan Eren tarafından Türkçeye çevrilen Rus tarihçi A. Y. Yakubovskiy'nin eseri Türkiye'deki Altın Orda tarihi çalışmaları açısından mühim bir boşluğu doldurmuştur.⁹ Öyle anlaşılıyor ki bu girişimler bir süreliğine kesintiye uğramıştır. Lakin Mustafa Kafalı'nın Zeki Velidi Togan danışmanlığında hazırladığı doktora tezi¹⁰ ve konuyla ilgili müstakil olarak kaleme aldığı mühim eserinin¹¹ yanı sıra muhtelif dergilerde yayımladığı makaleleri,¹² Altın Orda tarihi çalışmalarına yeni bir soluk ve canlılık getirmiştir. Kafalı'nın çalışmaları Altın Orda tarihi ile ilgili sorunlara kavramsal bir çerçeve çizmesi ve Altın Orda tarihine ilişkin meselelerin aydınlığa kavuşturulması bakımından takdire şayandır. Bu nedenledir ki Kafalı, yaptığı araştırmalar sonucunda aynı zamanda Altın Orda tarihinin temel iskeletini ortaya çıkarmıştır. Bilhassa Yakubovskiy'nin eserine yazdığı tenkit yazısında¹³ dile getirdiği hususlar, onun alan hâkimiyetinin, kaynaklara karşı büyük bir vuküfiyet gösterdiğinin ve bu sayede terminolojik hataları tespit edebilme yeteneğinin açık bir delilini teşkil etmektedir. Kafalı sözünü ettiğimiz tenkit yazısının girişinde Von Hammer-Purgstall, George Vernadskiy ve Bertold Spuler gibi Altın Orda tarihi hakkında araştırmalar yapan âlimlerin eserleri hakkında

* Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, 169 s. (Bu kısım İlhan Aslan tarafından hazırlanmıştır.)

⁷ Fuad Köprülü, "Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", *Belleten*, 5/19 (1941), s. 397-436.

⁸ W. De Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

⁹ A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu*, çev. Hasan Eren, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

¹⁰ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2009.

¹¹ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.

¹² Mustafa Kafalı'nın Altın Orda tarihi hakkında yazdığı makaleleri için bkz., "Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasî Roller ve Ehemmiyetleri", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, II (1971), s. 99-110; "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXV (1971), 179-188; "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu", *Atsız Armağanı*, Ötügen Yayınevi, İstanbul 1976, s. 295-306; "Cuci Sülalesi ve Şubeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, I (1970), s. 103-120; "Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın Orda), Gök-Orda Hanlıkları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXIV (1974), s. 59-68; "Altın Orda Hanlığı", *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 397-411. Bundan başka Altın Orda Hanlığı'na ilişkin İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı "Barak Han", "Batu Han", "Cuci Han", "Cengiz Han", "Timur", "Toktamış", "Ebulgazi Bahadır Han" gibi maddelere ve çeşitli ilmi toplantılarda sunmuş olduğu bildirilere bakılabilir.

¹³ Mustafa Kafalı, "Altın Orda Tarihi Hakkında Bibliyografya Tenkidi", *Makaleler I*, haz. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 183-187.

fikirlerini ortaya koyarak sadece yurt içinde değil aynı zamanda yurt dışında yapılan çalışmaları da yakından takip ettiğini kanıtlamaktadır. Bu aynı zamanda onun, bilimin ve bilginin uluslararası bir değer taşıdığı gerçeğine ne kadar sadık olduğunun ispatı olarak kayda değerdir. Kafalı, Yakubovskiy'nin eserini kısaca tanıttıktan sonra eserin eksik yanları üzerinde durmuştur. Özellikle Altın Orda-Bizans İlişkilerinin ihmal edilmesi, Altın Orda-Osmanlı münasebetleri konusundaki değerlendirmelerin yetersiz olması ve Altın Orda tarihine ilişkin yarlık ve bitiklerden istifade edilmemesi Kafalı'nın eksik olarak gördüğü başlıca hususlardır. Aynı zamanda Osmanlı kaynaklarına müracaat edilmediğinin üzerinde duran Kafalı, bu nedenle mevzubahis eserde Kırım'daki Osmanlı hâkimiyetine dair hususların eksik kaldığı görüşündedir. Ayrıca materyalist bir bakış açısıyla telif olunan eserin kimi zaman tenakuzlar içerdiğinden bahsetmekte ve bunların eserin hangi bölümlerinde olduğunu belirtmektedir. Anlaşılabacağı üzere Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri* isimli eserinde bir bakıma Yakubovskiy'nin hatalı olarak değindiği bahislere sağlıklı bir bakış açısıyla eğilmiş ve böylece Türk tarihi literatürüne girmesi muhtemel olacak yanlışlıkların önüne geçmiştir. Dolayısıyla Kafalı'nın Yakubovskiy'nin Altın Orda tarihi çalışmalarına karşı tamamlayıcı, düzeltici bir misyon üstlendiğini söylemek de mümkündür.¹⁴

Mustafa Kafalı'nın yukarıda adı geçen eseri beş bölümden oluşmaktadır. Kafalı, “Kaynaklar” (s. 4-8) ve “Tedkikler” (s. 8-9) başlığı altında muhtelif dillerden müteşekkil olan Altın Orda Hanlığı'na ait birincil kaynakların içeriğinden ve bu konu üzerine yapılmış araştırmalardan bahsetmektedir.

Eserin “Giriş” (s. 11-47) bahsinde Altın Orda Hanlığı'nın kurulduğu Deşt-i Kıpçak sahasının sınırlarını çizmiş ve Türk tarihi açısından bu coğrafyanın önemine değinmiştir. Bilhassa Deşt-i Kıpçak kavramı üzerinde durması, bu ibarenin bilimsel manada bir zemine oturtulması bakımından değerli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Akabinde Cuci Han ve Cuci Ulusu'nun teşekkülü üzerinde durduktan sonra Cuci Ulusu'nun iki bölümünü teşkil eden Altın Orda (Ak-Orda) ve Gök-Orda kavramlarını açıklamıştır. Bu kavramların açıklanmasının Altın Orda tarihi araştırmaları kapsamında Türk tarihçiliğine terminolojik anlamda büyük bir katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar Ak-Orda ve Gök-Orda ibareleri biliniyorsa da bunların yerinin tespiti ilim âleminde belirsizliğini koruyordu. Kafalı, tarihî kaynaklar ışığında ilk defa bu kavramları ortaya çıkarıp sistemli bir şekilde izaha tâbi tutarak bu mevkiilerin yerini tam anlamıyla tespit edebilmiştir. Son olarak bu bölümde Cuci sülalesi ve şubeleri hakkında detaylı bir biçimde izahat verme yoluna gitmiştir.

Eserin “Ak-Orda ve Hanedanı Devrinde Altın-Orda Hanlığı” başlığı altındaki “I. Bölümü”nde (s. 49-87) Altın Orda hanları dönemindeki hadiselerin siyasî tarihi incelenmiştir.

“II. Bölüm”de (s.89-100), “Bulgak (Karışıklık) veya Fetret Devri” başlığıyla Altın Orda hanlarının birbirleri üzerindeki hâkimiyet mücadeleleri ve taht kavgaları üzerinde durulmuştur.

“Altın-Orda'nın Tekrar Yükselişi (1379-1397)” başlığını taşıyan “III. Bölümde” (s. 101-114), “Toktamış Han ve Nesebi”, “Cuci Ulusu'nda Birliğin Tekrar Tesisi”, “Kundurça (Kunduzça) Muharebesi”, “Terek Muharebesi” ve “Toktamış Han'ın Sonu” isimli dört alt başlıkta Altın Orda Hanlığı'ndaki fetret döneminden sonraki siyasî birliğin sağlanması ve hanlığın tekrar yükselişe geçtiği dönem anlatılmıştır.

“Altın-Orda Hanlığı'nda Teşkilat” başlıklı “IV. Bölüm”de (s. 115-136) “Devlet Teşkilatı”, “Askerî Teşkilat”, “Posta ve Ulaşım” ve “Maliye ve Vergiler” gibi konular incelenerek siyasî tarihten ayrı olarak devlet müesseselerine ve bunların önemine değinilmiştir.

Eserin son bölümünü oluşturan “V. Bölüm”de “Altın-Orda'da İçtimai Hayat” başlığı altında “Altın-Orda'da Bozkır Hayatı”, “Altın-Orda'da Şehir Hayatı” ve “Ticarî Hayat” olmak üzere üç alt başlık halinde Altın Orda Hanlığı'ndaki sosyal hayatın işleyişine vurgu yapılmıştır. Eser “Sonuç” (s. 149-150), mufassal bir “Bibliyografya” (s. 151-156) ve “İndeks” (s. 157-169) ile son bulmaktadır. Eserde bilhassa dönemin Arapça ve Farsça kaynaklarından büyük oranda istifade edilmiştir. Fakat soğuk savaş dönemi göz önüne alındığında, erişim sorunu nedeniyle Rusça eserlerden sınırlı sayıda yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Şunu da ilave etmek gerekir ki; eser yazıldığı dönem içinde değerlendirildiğinde Türkiye'deki Altın Orda tarihi hakkında yapılan müstakil ilk çalışma olması ve belli başlı konularda hâlâ güncelliğini koruması bakımından önemini muhafaza etmektedir. Altın Orda tarihi çalışmalarının günümüzde dahi arzu edilen seviyede olamaması hakikatinden yola çıkıldığında bu sonuca rahatlıkla varabilmek mümkündür.

¹⁴ Abdullah Gündoğdu, “İnsan, Tarihçi, Mütefekkir: Kafalı”, *Mustafa Kafalı*, haz. Kenan Erzurumlu, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 22.

2. Çağatay Hanlığı*

Türk tarihini layıkıyla öğrenebilmek büyük bir başarıdır ve bundan daha büyük başarı ise kuşkusuz onu genç nesillere doğru, eksiksiz şekilde öğretebilmektir. Türk tarihinin öğretilmesinde ise zamanın zor şartlarına rağmen bunun üstesinden gelebilmiş değerli bilim adamları olmuştur. Mustafa Kafalı karşılaşmış olduğu tüm zorluklara karşı göğüs germeyi bilmiştir. Alanında uzmanlığıyla herkesin saygısını kazanan Mustafa Kafalı, öğrencilerinin de örnek aldığı değerli bir bilim adamıdır. Mustafa Kafalı'nın yetiştirdiği kıymetli öğrencileri canlı armağanlar olarak yer alırken, hazırlamış olduğu çalışmalar cansız armağanlar olarak akademik camiaya sunmuştur. Çalışmaları Türk tarihi ve kültürü alanında olan Mustafa Kafalı'nın özellikle Moğol Tarihiyle ilgili hazırladığı kitapları o dönemin daha fazla aydınlatılmasına yardımcı olmuştur. Bu çalışmaları Moğol Tarihinin ana kaynaklarından hareketle hazırlaması da Mustafa Kafalı'nın tarih disiplinine verdiği özeni de göstermektedir. Çağatay Hanlığı (1227-1345) adlı kitabı da alanında hazırlanmış tek eser olarak hâlihazırda yerini korumaktadır. Cengiz Han'ın henüz hayattayken devletini oğulları arasında pay ettirmesinden sonra Çağatay'ın kendisine verilen bölgelerde hanlığını kurmasıyla Çağatay Hanlığı da tarih sahnesinde yerini almıştır. Çağatay Han, Cengiz Han'ın oğulları arasında özellikle babasının hazırlamış olduğu yasalara sadakatiyle ön plana çıkmaktaydı ve onun savunucusu durumundaydı. Bu özelliğiyle babasının da takdirini elde etmiştir. Çağatay Hanlığı, diğer hanlıklardan farklı olarak Türklerin yoğunlukta oldukları coğrafyada ve şehirlere yakın yerlerde kurulmuş, hayatlarını bu coğrafyada devam ettirmişlerdir. Yakınlaşma sonucunda Türkler ile Moğolların etkileşimini de git gide artmıştır. Çağatay Hanlığıyla ilgili çalışmaların azlığı diğer Hanlıklar kadar etkili olmamalarından kaynaklı olabilir. Bu çalışmamızda Mustafa Kafalı tarafından kaleme alınan Çağatay Hanlığı kitabını incelemeye çalışacağız.

Mustafa Kafalı'nın 1980 yılında profesörlük takdim tezi¹⁵ olarak kaleme aldığı Çağatay Hanlığı kitabı 2005 yılında Berikan Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Kitap Önsöz, Kaynaklar, Bibliyografya ve Dizin dışında iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Çağatay Hanlığı'nın devlet yapısı, askeri teşkilatı, idari ve mali işlerle ilgili konular yer alırken, ikinci bölümde Hanlığın başına geçmiş olan Çağatay Han'dan, Tarmaşirin Han'a kadar olan Hanların dönemleriyle ilgili önemli olaylara değinilmekte ve Hanlığın çöküşüyle kitap son bulmaktadır.

2.1. Çağatay Hanlığı (1227-1345)

Kitabın önsözünde Mustafa Kafalı, Cengiz Han'ın 1206 yılında han seçilmesiyle başlayan Moğol tarihinin kısa özeti ve Çağatay Hanlığıyla ilgili çarpıcı noktalara temas etmeye özen göstermiştir. Kaynaklar kısmında da Moğol dönemi kaynaklarına hâkimiyetini de gözler önüne seren Mustafa Kafalı, tarihler, şecere ve ensab kitapları, seyahat ve coğrafya kitapları, meskûkât (sikkeler, metal paralar) adlı dört başlık altında bunların içerikleriyle ilgili önemli ipuçları vermiştir. Verdiği ipuçları sayesinde kendisinden sonra Moğol dönemiyle ilgili çalışma yapacak araştırmacılara ışık olmayı da görev bilmiştir. Birinci bölümde beş başlık altında Çağatay Hanlığının yapısını, devlet ve askeri teşkilatını, mali, adli ve posta işlerini, şehirlerin idaresini incelemiştir.

Mustafa Kafalı, Çağatay Hanlığı'nın yapısı kısmında ilk olarak Moğolca “*Ulus*” kavramı ile Türkçe “*İl*” kavramlarına değinmekte ve bu kavramların birbirine karşılık olarak kullanılması gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁶ Türkler ve Moğollar aynı coğrafyayı paylaşmış olsalar da iki kavmin ortak kavramları olduğu gibi farklı kavramları da bulunmaktadır ve bu her iki kavmin dillerinin zenginliğini de göstermektedir.¹⁷ Cengiz Han ölmeden önce Moğolistan'ın dışında kalan batı bölgelerini kapsayan yerlerini oğulları arasında pay ettirmiş ve Türkistan'ın büyük bir kısmını ikinci oğlu Çağatay'a vererek 1227 yılında Çağatay Hanlığı kurulmuştur.¹⁸ Çağatay Han, kendisine verilen alanlarda göçebe hayatını yaylak-kışlak şeklinde devam ettirmektedir. İlkbahar ve yaz aylarında Almalık'a yakın olan Kuyak'ta, sonbahar ve kışın ise İli ırmağının Yedi-Su havzasına yakın olan Kayalık şehri yakınlarında yaşamaktaydı.¹⁹ Çağatay Hanlarının bu alanlarda kurduğu çadırları “*orda*”²⁰ ismiyle yer almaktaydı. Altın Orda hanlığının ismi de bizlere bu kavramın önemini göstermektedir. Çağatay Hanlarının çadırlarına da “*Uluğ-Ev*” adı verilmekle birlikte bu çadırların kurulduğu yer hanlığın başkenti sayılmaktaydı.²¹ Çadırlar içerisinde yaşam Moğollar için oldukça önemliydi. Çünkü şehirlere yerleştiklerinde Moğol yasalarına karşı geleceklerini düşündüklerinden buna özen göstermeye çalışmışlardır.²² Moğollar da tıpkı

* Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005. (Bu kısım Onur Yıldız tarafından hazırlanmıştır.)

¹⁵ Üçler Bulduk, “Prof. Dr. Mustafa Kafalı: Ailesi, Hayatı ve Eserleri”, *Mustafa Kafalı Armağanı*, Yay. Haz. Saadetin Gömeç, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s.12.

¹⁶ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.33.

¹⁷ Moğollara, Türk nüfusunun etkisini kullandıkları kavramlarda da görülmektedir. Örneğin; Han, Hatun, Orda, Uluğ-Ev, Yaylak, Kışlak, Yurt, Karşı, Saray, Al-Tamgacı, Yasa, Toy gibi kavramlar bu etkinin göze çarpanlarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafalı, *age*, s.40-41,53.

¹⁸ Kafalı, *age*, s.33-35.

¹⁹ Kafalı, *age*, s.39; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengizhan/Timur*, çev. M.Reşat Uzmen, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1980, s.313.

²⁰ Kafalı, *age*, s. 38.

²¹ Kafalı, *age*, s. 39.

²² Kafalı, *age*, s. 38.

Türkler gibi yaylak ve kışlak hayatını uygulamakta ancak Moğolların Türkistan coğrafyasına geldikleri zamanlarda Türklerde şehirlerde yaşayanlar bulunmaktaydı. Hatta Çağatay Hanlığında kır hayatını ya da göçebe hayatı devam ettiren kişilere *Çağataylı*, şehirlerde yaşayanlara ise *Maverainnehirli* tabirlerini kullanmışlardır.²³ Moğollar her ne kadar göçebe hayatlarından vazgeçmemiş olsalar da şehirlerin yönetimini düşünerek görevli bırakmayı ihmal etmemişlerdir. Bu şehirleri ise Cengiz Han'ın hayattayken kendi adına atadığı Mahmud Yalavaç gibi valiler yönetmekteydi.²⁴ Cengiz Han'ın bu ataması onun oyunu kuralına göre oynamayı tercih ettiğini göstermektedir. Diğer türlü göçebe bir kişinin yerleşik hayata ayak uyduramaması, yerleşik halkla sağlıklı iletişim kuramaması gibi farklı problemleri doğurabilirdi. Cengiz Han'ın vali hamlesi belki de doğabilecek bazı problemlere karşı bir önlem olmuştur. Cengiz Han yapmış olduğu atama ile aslında hanlığı merkezin kontrolü altında tutmayı amaçlamış olabilir. Örneğin; Çağatay Han'ın vali Mahmud Yalavaç'ı görevinden aldırmasıyla sonuçlanan olayda da merkez kağanına hesap vermek zorunda kalmış, üstelik hata yaptığını da ifade etmiştir.²⁵ Görüldüğü üzere Çağatay Han'da dahil olmak üzere hanların merkez kağanlığa bağlılığı oldukça etkili bir durumdadır. Çağatay Hanların seçilmesinde de merkez kağanlığın etkisi bulunmakta ve kağanlık kurultayında kağan seçilen kişi yarlığı kime verirse o Çağatay Hanı olmaktadır. Merkez kağanlık isterse hanı görevinden de alabilmekteydi.²⁶ Merkeze yakınlıklarından dolayı sürekli müdahalelere maruz kalan Çağatay Hanlarının bağımsızlıkları ve hareket alanları sınırlandırılmaktaydı. Bu durum 1282 yılında han olan Duva Han'dan sonra değişmeye başlamış ve Duva Han'dan sonra gelen Çağatay Hanları artık kendi kurultaylarının kararı ile seçilmişlerdir.²⁷ Ancak istiklal alameti olan para bastırma işi 1318 yılında hanlığın başına geçen Kebek Han ile başlamaktaydı. Basılan paralar bakır ve gümüş sikkelerden meydana gelmekteydi. 1326 yılında Elçiğiday Han'ın bastırıldığı paranın üzerine Çağatay ailesinin damgasını yaptırmasıyla bağımsızlık sağlamıştı.²⁸

Cengiz Han ölmeye önce Moğol Yasasıyla ilgili yanındakilere şu şekilde seslenmişti; “*Her kim ki yasa ve yasun öğrenmeye heves ederse Çağatay'a uymakla görür*” demişti.²⁹ Cengiz'in bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere Moğol Yasalarına hakimiyetiyle oğlu Çağatay'ı övmekte ve ona yasanın koruyuculuğu görevini de dolaylı olarak vermektedir. Bu durumla ilgili Çağatay Han'ın Moğol Yasalarına göre İslami usulle hayvan kesilmesine ve suyla yıkanmanın yasak olmasını hakimiyetindeki Müslümanlara karşı tavırlarında ve davranışlarında tatbik etmiştir. Müslümanlar ise ibadetlerini ve kurban kesimlerini gizli yapmaya çalışmışlar, kimi zaman da Moğolların usulüne göre kesilen etleri yemek zorunda kalmışlardır.³⁰ Ancak görülmektedir ki Çağatay Han Moğol Yasalarını uygulamasına son derece dikkat etmiş olsa da kendisinden sonra gelen Mübarekşah, Barak Han ve Tarmaşirin Han gibi Çağatay Hanları İslamiyet kabul etmişlerdir.³¹ Çağatay Handan sonra gelen haleflerinden bazıları ve diğer hanlıklarda da Moğol Yasalarına karşı İslamiyet'i kabul eden hanlara rastlamaktayız. Böylece zamanla Moğolların İslamiyet'e bakış açılarının da değiştiğini göstermektedir.

Hanlığın kurulduğu coğrafya Türklerin yoğunlukta yaşadığı alanlar olarak göze çarpmaktadır. Bu durumun etkisi hanlığın devlet, askeri teşkilatlarında ve şehirlerde görülmektedir. Hanlığın başında kağanlık kurultaylarının teklif, kararı ve yarlığıyla ile görevlendirilen Han unvanlı hükümdarlar bulunmaktaydı. Hatunlarda hanın yardımcısı durumundaydı ve hanın ölümü üzerine yeni bir han görevlendirilene kadar yönetim onlara kalmaktaydı. Örneğin; Kara Hülagü Han'ın ölümünden sonra hanımı Oragana Hatun 1251-1261 yılları arasında oğlu Mübarekşah küçük yaşta olduğu için on yıl Çağatay Hanlığını yönetmiştir.³² Moğollarda da Türklerde olduğu gibi kadınların devlet yönetiminde yer alması önemli bir durumdur.

Toy, Çağatay Hanlığı'nın en önemli devlet organlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hanlığın ilk dönemlerinde büyük ihtimalle kurultay adı ile yapılan meclis toplantıları daha sonra toy şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Toylar yaz aylarında Almalık yakınlarında bütün Çağatay ailesinin katılımıyla yapılmaktaydı. Diğer Moğol Hanlıklarında kurultay adı ile anılan meclisin Çağataylılarca Türkçe olarak kullanılması dikkat çekicidir.³³ Hanlık içerisinde Türk nüfusunun yoğunluğu örnek teşkil eden bu kavram Türklerin doğrudan etkisinin bir delilidir. Çağatay Hanlığı devlet teşkilatında en yüksek devlet görevlileri arasında Vezir, Yasa Emiri, Al-Tamgacı, Barsçı, Bitikçi bulunmaktadır. Bunların görevleri ise sırasıyla şu şekildedir. Vezir; idareci, Yasa Emiri; yasa ve yargı işlerine bakardı, Al-Tamgacı; Tuğrakeş/Nişancı ve tercüme işlerinde görevli, Barsçı;

²³ Kafalı, *age*, s. 36.

²⁴ Kafalı, *age*, s. 35.

²⁵ Kafalı, *age*, s. 36.

²⁶ Kafalı, *age*, s. 48.

²⁷ Kafalı, *age*, s. 49.

²⁸ Kafalı, *age*, s. 50,53.

²⁹ Kafalı, *age*, s. 45; Grousset, *age*, s. 315.

³⁰ Kafalı, *age*, s. 45-46; Grousset, *age*, s. 315.

³¹ Kafalı, *age*, s. 46.

³² Kafalı, *age*, s. 52.

³³ Kafalı, *age*, s. 53-54.

sürek avı ve diğer av işlerinden sorumlu, Bitikçi; defterdar görevindeydi.³⁴ Devlet teşkilatında bunlar dışında görevlilerle ilgili kaynaklarda daha fazla bilgi bulmak oldukça zordur.

Çağatay Hanlığında askeri teşkilatta, 1206 yılı kurultayında Cengiz Han tarafından hazırlanan yapıya dayanmaktaydı. “*Küriyen/Küren*” adı verilen kabile askerlerine dayanan ordu, Cengiz Han’ın Türk askeri teşkilatındaki gibi onlu sisteme geçmesiyle daha düzgün bir hal almaya başlamıştır. Noyan adı verilen askeri komutanlar ordunun önemli bir parçası olmuşlardır. Noyanlar, Onbaşı/Arban-u Noyan, Yüzbaşı/Cagun-u Noyan, Binbaşı/Minghan-u Noyan ve Tümen beği/Tümen-u Noyan şeklinde rütbelere ayrılmışlardır.³⁵ Türklerin askeri teşkilatına baktığımız zaman Mo-tun tarafından hazırlanan onlu sisteme uygun şekilde ordunun başına Sü başılar getirilmekteydi.³⁶ Çağatay Hanlığı’nın hâkimiyet sahası da Türk nüfusunun yoğun olduğu bir coğrafya olmasından dolayı etkilenmeleri son derece normal karşılanmalıdır. Kaldı ki Moğolların, Türk askeri teşkilatının güçlü yanlarından etkilenmemeleri de zamanın şartlarına göre düşünüldüğünde kaçınılmazdır. Kullandıkları ok ve yay gibi silahlar, atlar askeri anlamda birlikte olduğunda karşısında durabilecek güç neredeyse yok gibiydi. Sadece Çağatay Hanlığı değil diğer Hanlıklarında buldukları coğrafyadan, hâkimiyetleri altındaki toplumlardan devlet ve askeri teşkilat açısından etkilenmeleri kaçınılmazdır.³⁷ Moğollarda kabilecilik etkisini askeri teşkilatta da göstermekteydi. Askeri birliklerin başında bulunan kişiler önemli kabile aristokrasısından geldiği gibi ufak kabilelerden oluşturulan muhafız birliklerine “*karavna*” adı verilmekteydi. Çağatay hanlarının muhafız birliğine ise “*kavçın*” denilmekteydi.³⁸

Çağatay Hanlığı’nda mali işlerinin ve vergilerinin neler olduğuna dair kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Diğer hanlıklarda olan vergilerle düşünülecek olursa mal ve talay vergisi, tamga vergisi, kopçur vergileri olabilir. Ancak bunlar içerisinde Çağatay Hanlığı’na uygun olan hayvanlardan alınan kopçur vergisidir. Diğer vergiler şehir ve ticaretten alınan vergilerdir.³⁹ Ayrıca galle adı verilen orduya erzak ve hayvan temini için alınan vergi de Çağataylılara uygun düşmektedir.⁴⁰ Çağatay Hanlığı’nda para da daha çok şehir hayatında kullanılmaktaydı.⁴¹ Göçebe hayattan kopmayan Çağatay Han’ın paradan daha çok kendi hayat düzenine uygun hayvancılığa önem vermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çağatay Hanlığı’nda adli işlerden sorumlu kişi Yasa Emiridir. Ancak yargı işlerini yargucu adı ile bilinen hakimler uygulamaktaydı.⁴² Adalet ve yasaların uygulanmasına son derece dikkat eden Moğollar için adli işler oldukça önemliydi. Posta işleri ise özellikle Hanlığın, merkezle iletişimi için gerekliydi. Ulaşım, haberleşme ve posta işlerini yam adı verilen teşkilat yürütmekteydi. Ulaklar kesinlikle şehir, kasaba ve köylere uğramadan kendilerine tahsis edilen posta menzillerine uğrayabileceklerdi.⁴³ İletişime son derece özen göstermeleri de hem kendileri için hem de diğer hanlıklardan gelebilecek herhangi bir durumdan haberdar olma arzularının bir parçasıdır.

Çağatay Hanlığı’nda şehirlerin idaresi yukarıda da değindiğimiz gibi Cengiz Han’ın görevlendirdiği Mahmud Yalavaç gibi valiler tarafından yapılmaktaydı. Valiler, şehrin idarecisi durumunda bulunan Darugaçin ve vergilerin tahsilinde görevli amirler olan Tangmaçileri kontrol ederdi.⁴⁴ Valilerin merkez tarafından atanmış olması Çağatay Hanlığı içerisindeki şehirlerin doğrudan merkeze bağlı olmalarına zemin hazırlıyordu ve bu durum Çağatay Hanlığı’nın gelişmesinin de önünde engel teşkil ediyordu.⁴⁵ Çağatay Hanlığı’nın şehirlerinde sırasıyla Mahmud, Mesud, Ebubekir, Satılmış ve Seviç Yalavaçlar valilik görevini üstlenmişlerdir.⁴⁶ Valiler görevlerini eksiksiz yerine getirmiş olsalar da merkezin emirleri dışında hareket etmeyecekleri bilinen bir gerçektir. Bu durumun Çağatay hanlarının ellerini ve kollarını bağladıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Valiler, Çağatay hanlarının aldıkları herhangi bir kararı ister istemez merkeze bildirebilirlerdi ve merkez kağanlıkta kendi önlemini alabilirdi.

Kitabın ikinci bölümünde ise Çağatay Han (1227-1242), Kara Hülagü Han (1242-1246), Yisun-Mengü Han (1246-1251), Oragana Hatun (1251-1261), Algu Han (1261-1266), Mübarek-Şah Han (1266), Barak Han (1266-1271), Nikbay Han (1271-1274), Buka-Timur Han (1274-1277), Duva Han (1277-1307), Küçük Han (1307-1308), Taligu Han (1308-1309), İsen-Buka Han (1309-1319), Kebek Han (1319-1326), İlçigiday Han (1326), Alaeddin Tarmaşirin Han (1328-1335) sırasıyla başa geçen hanların dönemlerindeki olaylardan bahsedilmektedir. Hanlığın çöküşü ise 1335 yılında Tarmaşirin Han’ın azledildikten sonra katledilmesiyle yıkılış

³⁴ Kafalı, *age*, s. 54-57.

³⁵ Kafalı, *age*, s. 58.

³⁶ Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s. 151.

³⁷ Kafalı, *age*, s. 58-59.

³⁸ Kafalı, *age*, s. 59.

³⁹ Kafalı, *age*, s. 64.

⁴⁰ Kafalı, *age*, s. 64-65.

⁴¹ Kafalı, *age*, s. 65.

⁴² Kafalı, *age*, s. 65.

⁴³ Kafalı, *age*, s. 67.

⁴⁴ Kafalı, *age*, s. 68.

⁴⁵ Kafalı, *age*, s. 69.

⁴⁶ Kafalı, *age*, s. 69-70

sürecine girmişlerdir. Bundan sonra ise Hanlık Emirleri olarak bilinen kabilelerin reisleri ön plana çıkmaya başlamışlardır ve 1370⁴⁷ yılında Çağatay Hanlığı tamamen yıkılmıştır.

Cengiz Han'ın ikinci oğlu olan Çağatay'ın adı ile kurulan Hanlık, Moğol Yasalarına uygun bir halde kalmaya özen göstermiştir. Ancak Cengiz Han'ın görevlendirdiği Mahmud Yalavaç ve ailesinden diğer valiler hanların etkisi kırmakla birlikte, hanlığın merkeze bağlılığını da arttırmaktaydılar. Böylece gelişme olanağı sınırlanan Çağatay Hanlığı kendisine tahsis edilen alanlarda sıkışmaktaydı. Diğer hanlıklar kendi alanlarını genişletirken Çağataylılar Türkistan'a hapsolmuşlardı. Yaşadıkları alanlardaki Türk nüfusunun da fazla olması onların devlet ve askeri teşkilatlarda onlardan etkilenmelerine de sebep olmaktaydı. Hanlığın çöküşünü de hanların zayıf siyaseti ve politikalarından doğan boşluğu tamamlayan emirler tamamladılar. Mustafa Kafalı Hocanın kaleme aldığı Çağatay Hanlığı adlı eser oldukça uzun süren bir çalışmanın ürünü olarak bizlere sunulmuştur. Moğol dönemiyle ilgili araştırmalara yol gösterecek kıymetli bir eser olarak varlığını koruyacaktır.

3. Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi *

Cuci Ulusu, Cengiz İmparatorluğu'nun en uzun ömürlüsü olması itibarıyla önemli bir konumdadır. Cuci Ulusu 1227 Batı Seferi ile teşkilatlanmış ve kısa bir zaman zarfında çok büyük bir devlet olarak ortaya çıkmıştı. Çarlık Rusya'sının Altın Orda'nın ardılları olan Kazan, Astrahan, Kasım ve Sibir Hanlıkları'na son vermesinden sonra özellikle Şibanlılar doğuda Cuci Ulusu'nun varisi olarak varlığını korudu. Türkistan'da çeşitli hanlıklar kuruldu. XX. yüzyılın ilk yarısına, yani SSCB'nin bu hanlıkların varlığına son vermesine kadar bir şekilde varlığını sürdürmüştür.

Cengiz yasalarının devam ettiricisi olan bu ulusun iç dinamikleri hakkındaki bilgiler, dünya tarihini ve özellikle Rusya ile Türk dünyasını birçok yönden etkileyen siyasî, kültürel ve sosyal gelişmelere çok yönlü bakılmasında mühim bir katkı sağlamaktadır. Bu iç dinamikler, Cuci Ulusu'nun etnik yapısı, boy teşkilatı, sağ ve sol kol yapılıması ve Cuci oğlanlarının sülaleleri ile ilgilidir.

Bahsedilen bu iç yapı hakkında kapsamlı bir bilgi bulunamamakla birlikte Prof. Dr. Mustafa Kafalı, Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi⁴⁸ adlı eseriyle konuya, özellikle de Ak Orda ve Gök Orda tartışmalarına açıklık getirmesi ve Cuci Ulusu'nun ve sülalesinin ayrı ayrı bölümlere ayrılma sebeplerini açıklaması sebebiyle, önemli bir katkıda bulunur. Ötemiş Hacı'nın yaşadığı dönem ve bulunduğu konum müellifin eserinin önemini daha da artırmaktadır.

3.1. Ötemiş Hacı Hakkında

Ötemiş Hacı Mevlânâ Muhammed Dostî adlı zatın oğludur. Harezm'de hükümdar olan Şiban soyundan olan Yâdigâr Han sülalesinin hizmetinde bulunmuş ve vezirlik dahi yapmıştır. Özbekler arasında nüfuzu bir hayli fazladır. Ötemiş Hacı, eserinde açıklamalarda bulunduğu bir çok hususu yerinde tespit imkanı bulmuştur. Hac ibadetini de yerine getirerek hacî olmuştur. Tarihi konularda bilgili olan Ötemiş Hacı, tartışmaların olduğu meclislerde otorite kabul edilmektedir. Şibanlılara meyil göstermiştir. Bu sebeple onları yücelten özelliklerden bahseder. Özellikle Şibanlılarla Tokay-Timur nesillerinin rekabetinde Şibanlıları şu hususlarda yüceltir: Batu Han'a Ak Orda, Orda-İçen'e Gök Orda ve Şibanlılara Boz Orda kurdurulurken Tokay-Timur'a basit bir çadır bile yapılmamıştır, Özbek Han tahta çıktığında oluşan karışıklıklarda Özbek Han'ı tutmuşlar, Batu Han neslinin sona ermesinden sonra tahta ilk olarak Şibanlılardan bir han geçmiştir.⁴⁹

3.2. Ak Orda - Gök Orda Meselesi

Mustafa Kafalı'nın, doktora tezi olan Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi adlı eserde bahsettiği şekliyle Ak Orda ve Gök Orda meselesine dair açıklamaları şu şekilde özetlenebilir; Cuci'nin oğullarından Batu ve Orda-İçen arasında çıkan anlaşmazlık sonrasında iki kardeş Cengiz Han'ın huzuruna çıkarlar ve Batu'ya "Altın Busagalı" Ak Orda, Orda-İçen'e ise "Gümüş Busagalı" Gök Orda verilir. Batu Han devletin başı olarak batıda Saray şehrinde bulunur ve Orda-İçen, doğu Deşt-i Kıpçak'ta bulunan bölgede Ak Orda'ya bağlı olarak varlığını sürdürür.⁵⁰ Bu görüşünü, renkler üzerinden destekler; altın ile kullanılan ak rengi, gümüş ile birlikte kullanılan gök renginden üstündür.⁵¹

⁴⁷ Çağatay Hanlığının yıkılışıyla ilgili Mustafa Kafalı, 1345 tarihinden sonra kukla hanların isminin bulunduğunu ancak hâkimiyetin bu dönemden sonra emirlerin eline geçtiğini, 1370 yılında ise Emir Timur'un yeni bir devreyi başlattığını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafalı, *age*, s. 138-140.

* Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2009. (Bu kısım Nizameddin Topcu tarafından hazırlanmıştır.)

⁴⁸ M.Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2009.

⁴⁹ Kafalı, *age*, s.20-25

⁵⁰ Kafalı, *age*, s.45,46

⁵¹ Kafalı, *age*, s.46,47.

Mustafa Kafalı dışında bu konuda araştırmalarda bulunan Yakubovskiy Cuci Ulusu, Gök Orda ve Altın Orda kavramlarını, XIV. yüzyıla kadar, aynı anlamda, devletin tamamını ifade edecek şekilde kullanır.⁵² Bu kavramlar devletin tamamını karşılayan Ayrıca Yakubovskiy XIV. yüzyılın başından itibaren Cuci Ulusu'nun Gök Orda ve Ak Orda olarak iki kısma ayrıldığından ve doğu kanadının Ak Orda, batı tarafının ise Gök Orda olduğunu belirtir. Bununla birlikte, ona göre, Ak Orda, Gök Orda'nın vasalıdır.⁵³

Peter Golden da Ak Orda ve Gök Orda'yı doğuda göstermektedir.⁵⁴ Golden, Ak Orda sınırlarını şu şekilde çizer; “*Deşt-i Kıpçak'ın doğu bölgeleri, yani Kazakistan'ın çoğu ve bitişik topraklar idi. Birincil kentsel başkenti ise Sıgnak idi.*”⁵⁵

İlyas Kamalov, Mustafa Kafalı'nın görüşlerini destekler niteliktedir. Eserinin Altın Orda ve Gök Orda meselelerini açıklayan kısımda, Ötemiş Hacı'nın eserinden faydalanmıştır. Gök Orda ve Ak Orda'yı birbiriyle karıştıran tarihçiler için bu meseleyi şu şekilde ispatlar: “*Türk ananesine uygun olarak mavi veya gök rengi Doğu'yu ak rengi ise batıyı temsil etmektedir, ayrıca madenlerin kıymetine göre altın ile ak sözcüğü eşleşmiştir.*”⁵⁶

Bu tartışmaların temel çıkış noktası Farsça eserlerden olan Muiniddin Natanzî'nin XV. yüzyılın başlarında yazdığı Târîh-i Mu'înî ve Kazvinli Kadı Ahmed Gaffarî'nin XVI. yüzyılda telif ettiği Târîh-i Cihân-ârâ adlı eserlerin vermiş oldukları yanlış malumatlardır.⁵⁷

3.3. Sağ-Sol Kol Teşkilatlanması Hakkında

Eski Türk devletlerinde devlet doğu-batı, kuzey-güney, iç-dış, bozok-üçok şeklinde iki bölümde teşkilatlanılır ve bir tarafın üstünlüğü kabul edilirdi.⁵⁸ Batı Seferinden sonra İrtiş'ten Karpat Dağları'na kadar olan Karadeniz'in kuzeyinde bulunan geniş bölgede Cuci Ulusu yer aldı. Cuci Ulusu Ötemiş Hacı'ya göre iki ana bölümden oluşuyordu. Bunlardan ilki Batu Han(Sayın Han) için Altın Busagalı Ak Orda, ikincisi Batu Han'ın ağabeyi Orda-İçen için Gümüş Busagalı Gök Orda idi.⁵⁹ Ötemiş Hacı'da belirtilen iki kardeş (Batu Han ve Orda-İçen) arasındaki hikayeye göre Batu Han'ın Ak Ordası daha üstün durumda olup batıda yer almaktadır.

İdari bakımdan iki ana ordaya ayrılan Cuci Ulusu içerisinde sağ ve sol kol beyleri yer alıyorlardı. Cengiz Han'ın Cuci'ye verdiği dört bin kişiyi idare eden dört binbaşya ek olarak bölgede Mangıt, Kongirat, Barın, Şirin, Argın, Karluk ve Uygur gibi boylar da bulunmaktaydı.⁶⁰ Bu boylar han üzerindeki haklarını beyleri aracılığı ile koruyorlardı. Cuci Ulusu'nun devlet ileri gelenleri genellikle önemli boy beylerinden oluşuyordu.⁶¹ Nogay, Mamay, Edigü gibi beyler buna örnek gösterilebilir. Cuci hanedanları üzerinde etkilere sahip olan bu beyler, kurumsallaşmış olan bir hanedan yapısını ortadan kaldıramasalar da nüfuzlarını genişletip hanları sürekli bir baskı altında tutmaya çalışmışlardır. Cuci Ulusu'nun tamamı üzerinde etkin olabilmek için de hanlardan yararlanmışlardır. Örneğin, Mangıt-Nogaylar Toktamış Han ve evladına zıt bir tutumda bulunmuşlar ve Tokay Timur ve Şiban'ı ona karşı desteklemişlerdi.⁶² Bu boylardan bazıları Saray şehrini korumakla görevliydi. Hanlar da nüfuzlarını koruyabilmek için bu boylar ile iyi geçinmek ve boylar arasındaki rekabetten yararlanmak yolunu tutuyorlardı. Güçlü bir boy olan Kongirat beylerinin kızları ile hanlar evlenirdi.⁶³

Boyların hanlarla ve kendi aralarındaki rekabetlerine ek olarak Ak Orda'yı temsil eden sülale ile Gök Orda'yı temsil eden sülale arasında da rekabet söz konusuydu. Özbek Han merkeziyetçi bir devlet kurmak amacıyla Gök-Orda (Orda-İçen) sülalesini yıkmış ve bu bölgeye oğlunu tayin etti.⁶⁴ Batu Han neslinin de bir süre sonra sükutundan sonra Cuci oğlanlarının birçoğu Ak Orda tahtına çıkmaya çalıştı. Tokay-Timur ve Şiban sülalelerinin bu safhada birbiriyle mücadeleleri görülmektedir. Şiban sülalesi Tokay-Timur'dan kendisini üstün tutmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Ötemiş Hacı, Şiban sülalesini Tokay-Timur sülalesinden üstün tutan hususları sıralamaktadır. Bu bağlamda Cuci Ulusu içerisinde Cuci oğlanlarının rekabetinin ayrıntıları hakkında eserde birçok malumata ulaşılabilmektedir.

⁵² A.Yu.Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s.21,43

⁵³ Yakubovskiy, *age*, s. 157

⁵⁴ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken, İstanbul 2016, s. 309.

⁵⁵ Golden, *age*, s. 309.

⁵⁶ İlyas Kamalov, *Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul 2008, s. 57.

⁵⁷ Kafalı, *age*, s. 44-45.

⁵⁸ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul, 2015, s. 261; Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yay., Ankara, 2012, s. 67.

⁵⁹ Kafalı, *age*, s. 46.

⁶⁰ Hayrunnisa Alan, “Altın Orda Hanlığında Hâkimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı”, *Tarih Dergisi*, S. 54(2011/2), İstanbul, s. 10.

⁶¹ Kafalı, *age*, s. 35.

⁶² Kafalı, *age*, s. 55.

⁶³ Kafalı, *age*, s. 53.

⁶⁴ Kafalı, *age*, s. 64.

4. Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*

Mustafa Kafalı Türk tarihçiliğinin, Türk düşünce hayatının önde gelen hocalarındandır. Mustafa Kafalı hocanın Türk tarihi ve kültürü başta olmak üzere birçok alanda kayda değer eserleri mevcuttur. Mustafa Kafalı'nın Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi ile ilgili yazıp söyledikleri Türk ulusu için oldukça önemli bilgiler içermektedir. Bu yazıda Kafalı hocanın Anadolu'nun Türkleşmesi adlı eserinden yola çıkarak ortaya koyduğu çok değerli görüşlerini ele almaya çalışacağız.

Mustafa Kafalı, Türkiye'nin önde gelen tarihçilerinden birisidir. Yapmış olduğu çalışmalarda Türk tarihinin geçmişine ve geleceğine dair oldukça kıymetli bilgiler vermiştir. Mustafa Kafalı, Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi adlı eserinde vatan-millet-devlet kavramları üzerinde durmuş, Anadolu'nun Türkleşmesini Selçuklular dönemi, beylikler dönemi ve Osmanlı dönemindeki fetihlerden cumhuriyetin başındaki olaylara kadar devam eden dönem olmak üzere üç evrede değerlendirmiştir.⁶⁵ Bu yazıda Kafalı hocanın kaleme aldığı görüşlerinden hem de çeşitli kaynaklarda bu durumun nasıl değerlendirildiğinden bahsedeceğiz.

4.1. Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi

Anadolu fethedilmeden önce Hunlar, Sabarlar, Hazarlar da Anadolu'yu almak istemişlerdir. Bu amaçla Hunlar 359 ve 373 yıllarında iki kez Anadolu'ya akın yapmıştır. Daha sonra 396 ve 398 yıllarında da Derbent üzerinden Azerbaycan yoluyla Doğu Anadolu'ya ve İç Anadolu'ya girip Suriye ve Filistin'e kadar ilerlemişlerdir. Sabarlar zamanında da bu durum devam etmiştir. Sabarlardan sonra da Hazarlar tarih sahnesine çıkarak Güney Kafkasya'yı ve Azerbaycan'ı ele geçirip Sasanileri yıpratmışlardır. Bu akınlar sayesinde Anadolu artık Türklerin çok iyi bildikleri bir yer haline gelmiştir.⁶⁶ Kafalı, 374 yılında Batı Hunlarının başlattığı Kavimler Göçü'nün sonunda İdil boyunun, Karadeniz'in kuzeyindeki ovaların, Kafkasya'nın, Hazar Denizi'nin kuzeyinin, Tuna boylarının ve Balkanların tamamıyla vatanlaşacağını ayrıca, Hunların, Sabarların, Avarların, Hazarların, Peçeneklerin, Oğuzların ve Kıpçakların da aynı yol üzerinden gelmelerinin bu durumun devamı niteliğinde olduğunu belirtmiştir.⁶⁷

1040 yılında meydana gelen Dandanakan Savaşı'nı Selçukluların kazanmasıyla Türkmenler kitleler halinde Anadolu'ya gelmişlerdir. Çünkü Gazneliler İran'ı ellerinde bulundurdukları için bu durum Selçukluların Bizans'a sefer yapmalarına engel oluyordu. Gazneliler'in de Dandanakan Savaşı'yla ortadan kalkmasıyla Ön Asya'nın ve Anadolu'nun kapılarının Selçuklulara açılmasının önündeki sorun da kalkmış oluyordu.⁶⁸

Mustafa Kafalı, Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden önce Anadolu'nun nüfusunun çoğunu kaybetmiş ve harabeye dönmüş olduğunu yazmıştır. Bunun nedeni olarak da uzun yıllar devam eden savaşları göstermiştir.⁶⁹ Aslında bakıldığında zaman orduların bu yerleri yakıp yıkması, yağmalaması sonucunda Anadolu'nun harabeye dönmesi kaçınılmaz bir durumdur. Zaten Anadolu'da harabe yerler için "viran, höyük, ören" sözcüklerinin kullanılması da buna en güzel örneklerden biridir.⁷⁰

1025 yılında Bizans imparatoru II. Basilio ölünce Bizans'ın altın çağı kapanmış oldu. Bu tarihten itibaren de Türklerin önlenemez akınları başlayacaktı. Avrupa'da da Normanlar, Slavların isyanı ve Rusya üzerinden Balkanlara gelen Türk nüfusu imparatorluğu zor duruma sokuyordu.⁷¹

Oğuz Türkleri Bizans'a karşı ilk zaferini 1048 yılında Pasinler Savaşıyla kazanmıştır. Türkmenler, Selçuklu hükümdarlarına bağlı askeri birliklerin komutanlarıyla birbirini izleyen akınlarla Anadolu'ya girdiler.⁷² Bizanslılar Balkanlar'da Peçeneklerle uğraşırken Tuğrul Bey'in 1054'teki seferi Bizans'ın müttefiki Gürcülerin Azerbaycan'da yürüttüğü harekate bir tepkiydi. Tuğrul Bey büyük bir orduyla hareket ederek Anadolu'da stratejik bir öneme sahip olan Malazgirt önlerinde kamp kurdu. Yerli halk şehri o kadar iyi savundu ki Tuğrul Bey'in kampına bir ok ve bir kadın yollayarak ona: "Sultanım bu kadınla evlen şehri de sana çeyiz verelim" dediler.⁷³ Bir ay sonra da Tuğrul Bey geri çekildi ve oraya gelen Bizans elçisini de alıp Bağdat'a götürdü. Böylece en büyük düşmanları Bizanslılarla iyi ilişkiler içinde olmak istiyor gibi görünüyor ve bu da Fatimilerle olan ilişkilerini bozuyordu.⁷⁴

* Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013. (Bu kısım Sema Sertkaya tarafından hazırlanmıştır.)

⁶⁵ Kafalı, *age*, s. 30.

⁶⁶ Kafalı, *age*, s. 17-18.

⁶⁷ Kafalı, *age*, s. 18.

⁶⁸ Kafalı, *age*, s. 20.

⁶⁹ Kafalı, *age*, s. 22.

⁷⁰ Kafalı, *age*, s. 44.

⁷¹ Alessio Bombaci, Stanford J. Shaw, *L'impero Ottomano*, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino 1981, s. 14.

⁷² Kafalı, *age*, s. 28; Bombaci, Shaw, *age*, s. 14.

⁷³ Bombaci, Shaw, *age*, s. 15.

⁷⁴ Bombaci, Shaw, *age*, s. 15.

1068 yılında da Bizans tahtına Romen Diyojen geçti. Tahta geçtiğinde Türk saldırıları artmış ve Türkler batıya doğru ilerliyorlardı. Bir yıl sonra Türkler Kapadokya'yı geçerek Konya'yı ve çevresini yakıp yıktılar. Bu akınlardan korkmaya başlayan imparator ordusunu toplayarak Malazgirt yakınlarına gelerek burada karargah kurdu. Bizans ordusunun çoğu paralı askerlerden ve Norman, Bulgar, Peçenek, Uz, Gürcü ve Ermeni gibi kalabalık topluluklarından oluşuyordu.⁷⁵

Türk ordusu Bizans ordusuna göre sayıca az olmasına rağmen Türklerdeki savaşçı ruh ve birbirine bağlılık Bizans ordusunun cesaretini kırmıştı. Bizans ordusunda bulunan birçok Peçenek ve Uz da taraf değiştirerek Türk tarafına geçtiler. 26 Ağustos 1071 günü Sultan Alp Arslan saldırıya geçmiş ancak daha sonra Türkler her zamanki savaş taktiklerini uygulayarak geri çekilir gibi yapıp Bizans ordusunu içlerine çektikten sonra gizlendikleri yerden çıkarak Bizanslıları bozguna uğratmışlardır. Türk atlı okçularının üstün yeteneği Bizans ordusunun sonu olmuştur. Romen Diyojen de savaşta yaralanarak tutsak alınmıştır.⁷⁶

Böylece Malazgirt Savaşı, Bizans tarihinin en ağır yenilgisi olmuştur ve Anadolu'daki Türk ilerleyişinin yeni bir dönemi de başlamıştır. Kafalı da bu olayın ulusal tarihimiz açısından oldukça önemli olduğunu vurgulamıştır.

Mustafa Kafalı'nın değerlendirmesine göre Malazgirt zaferinin ardından Türkmenler Adalar Denizine ve Boğazlara kadar ulaşmışlardır. Başkent olarak da İznik'i seçmişlerdir. Burayı başkent seçmelerinin nedeni de Trakya ve Balkanlara doğru fetihlerini devam ettireceklerinin göstergesidir. Ancak Haçlı Seferleri'nin başlamasıyla başkentlerini İznik'ten Konya'ya taşımışlardır. Bunun sonucu olarak da Anadolu'nun tamamen Türk vatanı haline gelmesi gecikmiş olacaktır.⁷⁷

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun çeşitli bölgelerine birçok Türk aşireti yerleştirilmiştir. Bu aşiretler dolayısıyla Anadolu fethedilmiş olup Mengücek, Saltuklu, Artuklu beylikleri kurulmuştur.⁷⁸

Kafalı'ya göre I., II. ve III. Haçlı Seferleri sırasında Haçlıların Kudüs'e ulaşmak için Anadolu'dan geçmeleri Selçukluların sürekli mücadele etmesine neden olmuş ve bu yüzden de fethettikleri yerlerde iskan süreci gecikmiştir. 1176 yılında yapılan Miryokefalon Savaşı'yla birlikte Bizans ordusu Selçuklular tarafından bozguna uğratılmıştır. Kafalı hocanın da belirttiği üzere Anadolu'ya Türk mühürü böylece vurulmuş oldu.⁷⁹

Osmanlılar zamanında da beyliğin sınırları Çanakkale Boğazı'na kadar ilerlemişti. Osmanlı'nın başkentinin Edirne'ye taşınmasıyla fetihler Balkanlara doğru iyice ilerleyecek ve buralara Türk nüfusu yerleştirilerek buraların Türkleştirilmesi sağlanmış olacaktır. Anadolu'nun yurt haline gelmesinde beylikler dönemi başlamıştır. İstanbul'un fethine kadar olan fetihler de bu dönemde gerçekleşmiştir.⁸⁰ Kafalı Hoca, Anadolu'nun yurt haline gelmesinde son aşama olarak İstanbul'un fethinden sonraki dönemi ve Anadolu'nun tamamen Türk hakimiyetine girmesinin de Fatih Sultan Mehmet ile olduğunu belirtmiştir.

Malazgirt Savaşı ile başlayan yeni dönemde yapılan akınlar yıldırım hızıyla yapılan akınlardan başka bir şey değildi. Konargöçer halk temelli Anadolu'da kalacaklarından emin olarak tüm ailesiyle, sürüleriyle gelmeye başladılar. On yıl gibi bir sürede Anadolu'nun her köşesine yayıldılar.⁸¹

Kafalı, Türklerin yeni vatanı Anadolu'nun neredeyse harabeye döndüğünden buraya yerleşmek için ülkenin yeniden inşa edilmesi gerektiğini söylemiştir. Zaten Anadolu daha önceden de savaşlardan dolayı oldukça tahrip edildiği için böyle bir imara gereksinim de vardı. Anadolu'ya Türkmenler ile birlikte hayvan sürüleri, tohumlar, develer de getirilerek Anadolu'nun her açıdan canlanması sağlanmış oldu.⁸²

Kafalı Hoca'nın söylediklerine bakacak olursak Anadolu'da kurulan köy ve kasabaların adlarının Türkçe olması da buraya göçen Türkmenler tarafından kurulduğunun kanıtı niteliğindedir. Ayrıca yeni kurulan köy ve kasabalar da adlarını bölgenin bir özelliğinden, bölgede yetişen üründen, o yeri kuran kişinin adından dolayı da almaktaydılar. Bundan başka atalarımızın geldikleri bölgedeki yerlerin adlarına da günümüzde rastlamaktayız.⁸³ Yine hocamızın belirttiği gibi bu adlandırma daha çok iki şekilde olmuştur. İlki, Anadolu'ya gelen yirmi dört Oğuz boyunun adlarının verilmesiyle; ikincisi de harabe durumundaki Anadolu'ya gelen Türkmenlerin bu durumdan etkilenecek ad vermesiyle olmuştur. İlkine Yüreğir, Bayat, Kınık gibi yer adlarını örnek olarak

⁷⁵ Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 29; İbrahim Kafesoğlu, "AlpArslan", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul 1989, s. 526-530.

⁷⁶ Kafalı, *age*, s. 29; Bombaci, Shaw, *age*, s. 17-18; Mükrimin Halil Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1934, s. 48-49.

⁷⁷ Kafalı, *age*, s. 30.

⁷⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Anadolu'nun Osmanlı Hakimiyetine Geçişi", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul 1991, s. 116-117; Ali Sevim, "Malazgirt Muharebesi", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003, cilt 27, s. 481-483; *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, editör Refik Turan, Ankara 2014, s. 133.

⁷⁹ Kafalı, *age*, s. 31-32.

⁸⁰ Kafalı, *age*, s. 34.

⁸¹ Alessio Bombaci, Stanford J. Shaw, *L'impero Ottomano*, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino 1981, s. 18.

⁸² Kafalı, *age*, s. 39-40.

⁸³ Kafalı, *age*, s. 40-41.

verebiliriz. Köy ve kasaba adları çoğunlukla Türkçedir ancak bazı yer adları değiştirilmemiş Türkçeye uygun duruma getirilmiştir. Sebastia-Sivas, İkonium-Konya, Caseria-Kayseri gibi.⁸⁴ Ayrıca Anadolu'yu çevreleyen denizlere de Türkçe adlar verilmiştir.⁸⁵ Anadolu'ya gelen Türkler yollarında büyük ve küçükbaş hayvanlar, tahıl, tohum gibi çeşitli mahsuller de getirmişlerdir. Kafalı'ya göre Anadolu'ya getirilen çeşitli mahsullerle, hayvanlarla Anadolu'da tarım ve hayvancılık önemli ölçüde artmıştır. Türkler, ülkeyi imar etmek açısından da kasaba ve köyleri birbirine bağlayan yollar yaptılar. Anadolu'ya Türk yapı tekniğini getirdiler.⁸⁶ Böylelikle her açıdan Anadolu'ya kendi imzalarını atmış oldular. Kafalı'nın naklettiğine göre sonradan evliya mertebesine yükseltelen kişilerin kurdukları dergahlar, tekkeler Anadolu'nun vatanlaşmasına çok önemli katkıda bulunmuşlardır. Bunlar Hoca Ahmet Yesevi'nin yetiştirdiği alp-savaşçı kişiler idiler. Bu kişilerden oluşan Ahilik Teşkilatı da Anadolu'da sanat ve ticaretin gelişmesine çok önemli katkılar sağlamışlardır, aynı zamanda sanat ve ticarete ahlaklı bir yapıyı da oluşturmuşlardır. Anadolu'da demircilik, bakırcılık ve hayvanlardan elde edilen yün ve ipek böceğinden elde edilen ipekli, yünlü kumaşların işleniş gelişmiş böylece de halıcılık, kilimcilik, keçecilik yayılmıştır.⁸⁷ Türklerin Anadolu'ya getirdiği bir diğer yenilik de inanç yapısıdır. Bundan dolayı başka dinlerin ibadet yerlerine de saygı duymuşlardır. Kafalı'ya göre, bunun nedeni Türklerin yönetici bir ulus olması ve "dinde zorlama yoktur" ilkesine inanmalarıdır. Buna örnek olarak da Hacı Bayram Veli Camisi'nin bitişiğinde bulunan Augustus Tapınağı'nı gösterebiliriz.⁸⁸

Anadolu'nun Türk vatani haline gelmesinden sonraki en önemli sorunlardan biri de fetihten önce Anadolu'da yaşayan Ermeni ve Rum halkıydı. Türkler hayvancılık ve tarım ile uğraştıklarından dolayı toprak onlar için oldukça önemliydi. Bu yüzden köy ve kasabalara kendileri yerleşmişler, şehir merkezleri ve civarındaki yerlere de Ermeni ve Rumları yerleştirmişlerdir. Kafalı Hoca'nın belirttiğine göre, Ermeni ve Rumlar toplam nüfus içinde azınlık durumuna düşmüşlerdir. Anadolu nüfusunun % 90'ı Türklerden, % 10 gibi bir kısmı da Ermeni ve Rumlardan oluşmaktaydı. Ancak Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nu Türk sınırları içine katmasıyla bu durum % 15'e kadar çıkmıştır. Ermeni ve Rumlar askerden muaf tutulmalarına, askere alınan Türk nüfusunun bir kısmının savaşlarda telef olmasına rağmen cumhuriyete kadar bu oran hemen hemen hiç değişmemiştir.

Kafalı, Anadolu'nun fethiyle yurtlaşma sürecinin 26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı'yla başladığını ve 1176 Miryokefalon Savaşı'yla da bu durumun kesinleştiğini ele almıştır. Hocanın daha önce de ifade ettiği gibi Anadolu'nun yurtlaşmasında üçüncü ve son dönem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını hazırlayan 26 Ağustos 1922 zaferidir.⁸⁹ Bu durum bir ulusun hayatta kalma ve yoktan var olma mücadelesidir. Kafalı Hoca bu durumu Ergenekon Destanı'yla özdeşleştirmiştir. Sakarya ve Dumlupınar Zaferleri tıpkı destanda anlatıldığı gibi yeniden canlanmanın ve tarih sahnesine çıkmanın ifadesidir.⁹⁰

Kafalı'ya göre bir yerin yurt haline gelmesi o yerde nüfus üstünlüğünü sağlamak demek değildir. Yaşayış biçimi, ortaya konan yapılar, o bölgenin köylerinin, kasabalarının, dağlarının, göllerinin, denizlerinin konuştukları dil ile adlandırılması gibi durumların hepsi vatan olmanın birer parçasıdır.⁹¹

Kafalı, Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesindeki son aşamayı da Türk ulusunun Yunanlara, İtalyanlara, Fransızlara, İngilizlere karşı gösterdiği büyük direniş olarak göstermiştir. Bu zaferlerden sonra imzalanan Lozan Barış Anlaşması da Türk ulusunun iradesini, azim ve kararını çok net bir biçimde ortaya koymuştur. Hunlardan başlayarak uzun yıllar boyunca yapılan Anadolu seferleri, Pasinler Savaşı, Malazgirt Savaşı, Miryakefalon Savaşı, Dumlupınar zaferi Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesini perçinlemiştir.⁹²

Mustafa Kafalı, Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesinin öncesinde ve sonrasında yaşanan olaylar hakkında oldukça geniş bilgiler vermiştir. Hocaya göre harabe halinde ele geçirilen Anadolu, Türk yurdu haline getirildikten sonra Türkistan'dan getirilen türlü hububatlar ve hayvanlar ile zenginleştirilmiş, tarım ve hayvancılık geliştirilmiş, yeni köyler, kasabalar, şehirler kurularak, yollar inşa edilerek bayındır hale getirilmiştir. Kafalı, Anadolu'nun Türkleşmesi meselesinin sıradan bir olay olmadığını, bu duruma zemin hazırlayan olayları ciddiyetle irdeleyerek Türk ulusunun iyice idrak etmesini sağlamıştır. Bu hususta hocamızın verdiği bilgiler oldukça değerli olup Türk ulusunun ufkunu da açacaktır. Son olarak da şunu söyleyebiliriz; Anadolu'da Malazgirt Savaşı'yla başlayan, Dumlupınar Zaferi ile pekiştirilen Türk hâkimiyetinin sonsuza kadar sürmesi garanti altına alınmıştır.

⁸⁴ Kafalı, *age*, s. 45.

⁸⁵ Kafalı, *age*, s. 42-45.

⁸⁶ Kafalı, *age*, s. 47-48.

⁸⁷ Kafalı, *age*, s. 49 ve devamı.

⁸⁸ Kafalı, *age*, s. 50.

⁸⁹ Kafalı, *age*, s. 54; Ettore Rossi, "Atatürk (1880-1938)", *Oriente Moderno*, cilt 18, sayı 12, Istituto per L'Oriente, Roma 1938, s. 640.

⁹⁰ Kafalı, *age*, s. 55.

⁹¹ Kafalı, *age*, s. 55-56.

⁹² Kafalı, *age*, s. 56-58; Ettore Rossi, "Il Discorso di Mustafa Kemal Sulle Vicende Della Turchia Dal 1919 Al 1927", *Oriente Moderno*, cilt 7, sayı 11, Istituto per L'Oriente, Roma 1927, s. 550-551.

5. Dış Türkler Makaleleri*

Mustafa Kafalı'nın çeşitli yerlerde ele aldığı "Dış Türkler"'i ilgilendiren makaleleri bizim için birçok açıdan önemlidir. Öncelikle makalelerin ağırlıklı olarak 1970 ve sonrasında kaleme alındığı göz önünde bulundurulursa, bu yıllarda yeniden ivme kazanan Türkçülük akımına verdiği büyük destek dikkatlerden kaçmayacaktır. 1931 senesinde Atsız Mecmua ile başlayan ve bünyesinde Zeki Velidî (Togan), Abdülkadir (İnan), Orhan Şaik (Gökyay), M. Fuad (Köprülü), Abdülbaki (Gölpınarlı) gibi değerli ilim adamlarını barındıran dergilerin yayınlanmaya başlaması, Türk Dünyası'na yeni bir ufuk açmıştı. Devamında gelen Orhun, Orkun ve Ötüken gibi dergiler, bu yeni yolda ilerlemeye devam etmiş ve Türklerin sadece Türkiye'de yaşayanlardan ibaret olmadığını, dünyanın dört bir yanında Türklerin bulunduğunu yazdıkları makalelerle okuyucularına duyurmuşlardır. Hüseyin Nihal Atsız'ın 1975 senesinde vefat etmesi üzerine bu camia suskunluğa bürünse de, Mustafa Kafalı kaleme aldığı yazılarıyla bu yolun kapanmasına müsaade etmemiş ve Türk Dünyası'nın potansiyel gücünü her fırsatta dile getirmiştir. Ayrıca bahsetmek gerekir ki, bu yıllarda Türkiye dışı Türkleri ilgilendiren ilmi yazılar oldukça azdı ve bu durum literatürümüzde büyük bir eksiklik olarak durmaktaydı. Bu açıklığın farkına varan Mustafa Kafalı, bu eksikliği, ilmi, fikri ve edebî yolların her birini ustaca kullanarak gidermeye çalışmıştır. Böylece bu yazılar, literatürümüzde önemli parçalar olarak kendilerine yer bulmuştur.

5.1. Dış Türkler

Mustafa Kafalı'nın dünyanın çeşitli yerlerinde ikâmet eden Türkler hakkında kaleme aldığı yazılarını belirtmeden evvel, Türk Dünyası ifadesinin onun gözünde ne anlama geldiğini ve hangi bölgeleri içerisinde barındırdığı açık bir şekilde belirtmekte fayda vardır. Böylece Kafalı'nın izlediği yolun pusulasını elde ederek, gözümüzde bir coğrafi sınır belirleyebiliriz. Ona göre Türk Dünyası'nın coğrafi hudutları:

"Batıda Balkan yarımadasının bilhassa Vardar ırmağı ile Tuna ırmağı arasında kalan Makedonya, Batı Trakya ve Bulgaristan, Deliorman, Dobruca ve Besarabya bölgelerini de içine aldıktan sonra, Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım yarımadası ile kısmen Kuzey Kafkasya'yı ve Hazar Denizi'ne dökülen İdil (Volga) ırmağı ve ona katılan Samar, Ak-İtil ve Kama Irmakları havzalarını dâhilde bıraktıktan sonra Ural Dağları boyunca kuzeye doğru devam ile Baydar Ata körfezin Karadeniz (Kuzey Buz Denizi'nin bu bölümünün adı)'e ulaşır. Bundan sonra bütün Kuzey Buz Denizi sahilleri boyunca devam ederek Kamçatka yarımadasına ve Bering Boğazı'na erişir.

Doğuda Sahalin denizi Tatar Boğazı (Sahalin adası ile Asya Kıtası arasındaki boğaz) ve Japon deniziyle hudutlanır. Türk Dünyası'nın güney hududu ise esas itibarıyla kuzey yarım küresinin 350 paralel dairesini takip ederek batıdan doğuya doğru Kıbrıs, Lazkiye, Halep, Kerkük, Kazvin, Meşhed, Mezarşerif, Belh, Kunduz ve Doğu Türkistan'ı kuzeyde bırakan hat boyunca Asıl Çin hududuna erişir. Buradan kuzeye doğru dönüş yapan güney hududu, Altaylar'ı Orkûn Selenge ırmakları ile Baykal gölü havzasını dâhilde; Moğolistan'ı hariçte bırakmak üzere devam edecek Kadırgan (Kıngan) dağlarına, buradan da Amur ırmağı boyunca Japon denizine bağlanır. Tamamı 20 milyon kilometrekareye erişen bu sahada 150 milyon kadar insan yaşamakta ve bu nüfusun 120 milyonu yâni %80'i aslî unsur olan Türk'lerdir".⁹³

Coğrafi sınırlarını net bir şekilde verdiği Türk Dünyası'nın diğer güçler tarafından *Gizli Dev Güç* olarak adlandırıldığını vurgulayan Kafalı, bu coğrafyanın ekonomik, siyasî ve askerî şablonunu da çizerek bize tabiri caizse bir Türk Dünyası projesi sunar.

5.2. Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri

Hocamız ilk önce Azerbaycan hakkında coğrafi bilgilerle konusuna giriş yapar. Azerbaycan'ın bütün haliyle yani bölünmemiş şekliyle 250.000 km²'den daha geniş bir sahayı içerisinde barındırdığını belirttikten sonra, İran ve Sovyet hükümetlerinin uyguladıkları sun'î küçültme politikalarıyla bugün Azerbaycan'ın toprak genişliğinin 200.000 km² olduğunun altını çizerek Azerbaycan üzerinde oynanan siyasî oyunları ifşa eder.

Kafalı, Azerbaycan'ı tarihte devamlı surette Türkmen kütlelerini bünyesinde barındıran depo olarak görür. Her ne kadar bu Türkmen deposu Safevi Devleti'nin içerisinde yer alsada, bu siyasî bölünmüşlük Türkler arasında birlik ve bütünlüğe engel teşkil etmemiştir. Buna duruma hocamız çok güzel bir örnek verir. Oğuz ilinin Azerbaycan bölümü olarak tarif ettiği bu bölgede, *Aslı ile Kerem, Arzu ile Kamber, Aşık Garip* gibi Türk halk edebiyatının önemli nümüneleri saz şairleri vasıtasıyla Anadolu'da da yayılmış, buna mukabil olarak, Anadolu'dan türemiş *Koroğlu Destanı, Hüsrev ile Şirin* ve *Nasreddin Hoca* fıkraları da Azerbaycan'a

* Bu derleme, Mustafa Kafalı, *Makaleler*, Yayına Hazırlayanlar: E.Semih Yalçın- Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, adlı eserin I. ve II. ciltlerinde yer alan ilgili kısımlar dikkate alınarak oluşturulmuştur: *Makaleler I*: 405-538; *Makaleler II*: 289-408. (Bu kısım Remziye Yılmaz tarafından hazırlanmıştır.)

⁹³ Mustafa Kafalı, *Makaleler*, I, Yayına Hazırlayanlar: Semih Yalçın ve Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 406.

geçmiştir.⁹⁴ Hatta bu edebî mahsuller Hazar-Ötesi Türkmen Elllerinde de yüzyıllarca bilinip söylenmiştir. Hocamızın bu tespiti iki açıdan büyük önem taşır. İlk olarak coğrafi ve siyasî parçalanmışlıkların Türkler arasında bir ayrılık meydana getirmedeği bildirilir. İkinci olarak Türklerde gelişen edebî kültürün nasıl onları duygu, düşünce ve fikri olarak birbirine bağladığının altı çizilir.

Kafalı'nın üzerinde durduğu diğer bir önemli mesele ise mezhep ayrılığı idi. Safevi Hanedanı'nın çöküşünden sonra İran'a hâkim olan Afşar boyunun Kırklı oymağından olan Nadir Şah Afşar (1736-1747), Osmanlı hükümdarı I. Mahmud'a gönderdiği mektuplarda, sık sık kavmi akrabalığa vurgu yapmış ve İran içerisindeki Türkmenlerin bazı gruplarını bünyesinde barındıran Sünni anlayışa yakın Caferî mezhebinin de I. Mahmud tarafından hak mezhebi olarak ilân edilmesini talep etmiştir. Böylece Nadir Şah, Türkmenler arasında ayrılık unsuru olarak görülen mezhep problemini ortadan kaldırmak istemişse de hedefinde başarılı olamamıştır. Nadir Şah'ı üstün milli şura sahip biri olarak vasıflandıran Mustafa Kafalı, aslında Türkler arasındaki mezhepsel ayrılıkların gereksizliğine dikkat çekmek ister.

Son olarak şu belirtilmelidir ki, hocamız, bugünkü isimlendirme kapsamında olarak, hem Kuzey hem de Güney Azerbaycan'da yer alan Türkmen boylarının varlığını ve bu boyların buldukları bölgeleri açık bir şekilde ifade eder ve makalesinin sonuna kendisi tarafından çizilen, bölgedeki Türkmen boylarının yerleşmelerini gösteren iki harita ekler.

5.3. Suriye Türkleri

Selçukluların 1040'da Dandanakan Zaferi'ni kazanmasının akabinde Oğuz ya da Türkmenlerin Ön-Asya'ya gelmeleriyle başlayan Suriye'deki Türk yerleşmeleri, Kafalı tarafından bölge bölge ele alınır. Suriye'deki Türk varlığı, sadece tarihi verilerle değil, yakın zaman nüfus sayımına dayanılarak da kanıtlanmaya çalışılır. Bilhassa XIII. yüzyılın ikinci yarısında Suriye'nin kuzeyinin Türk yurdu haline geldiği bildirilir. Akabinde bölgedeki Türkmen boyları ile yaşadıkları bölgeler teker teker sayılır ve bu bölgeler harita üzerinde gösterilir. Kafalı'nın işaret ettiği bu malumatlar, XI. asırdan başlayarak XX. yüzyıla kadarki süreci kapsayan tarihi bilgiler ışığında kanıtlarıyla birlikte sunulur.

Mustafa Kafalı'nın iki bölüm halinde incelediği *Suriye Türkleri* isimli makalesi oldukça kapsamlı ve önemlidir. Suriye'deki Türkmen varlığı bazı siyasî gerekçeler yüzünden unutturulmaya çalışılsa da, hocamız verdiği açık ve yer gösteren bilgilerle, bölgedeki Türkleri unutmamış ve unutturmamıştır. Özellikle *Lazkiye* vilayetine bağlı olan *Bayır-Bucak* bölgesindeki Türk nüfusun altı bilhassa çizilmiş ve Suriye'de bulunan Türk köyleri, isimleri verilerek mercek altına alınmıştır. Hocamızın buradaki amacı Türk milletinin nasıl yapay sınırlarla ayrı düşürüldüğünün altını çizmektedir. Böylece Kafalı, Türkiye'nin dış siyasetine de bir yön vermeye çalışmıştır. Çünkü o, makalesinde de defalarca örneklediği üzere, Suriye ve Türkiye'deki Türk yerleşmeleri birbirlerinin devamıdır. Örneğin, Bucak nahiyesinin doğusunda yer alan Bayır nahiyesindeki Türkmen köylerinin merkezi durumundaki *Kebele*, Türk topraklarındaki *Yayladağ* kazası köylerinin devamıdır. Yine hocamızın altını önemle çizdiği üzere, Bayır Bucak Türkleri Hatay vilayetimizdeki Türklerin devamı ve akrabalarıdır. Bu yüzden bu bölgede yaşanan sorunlar sadece oradaki Türklerin değil Türkiye Cumhuriyeti'nin de meselesidir. Suriye'nin 1970'lerde Türkler üzerinde uyguladığı malların devletleştirilmesi politikası üzerine bilhassa vurgu yapan Kafalı, Suriye hükümeti tarafından bölge Türklerinin Türkiye'ye göçü sağlanarak, bölgenin Türk kimliğinin ortadan kaldırılmaya çalışıldığını bildirir. Son olarak tüm bu söylediklerimizi bir de hocamızın kaleminden okuyalım:

“...asırlardır Türk yurdu konumunda olan bu topraklar, Türk nüfusunu kaybederek, Araplaşacaktır. Yani asırlardır sürüp gelmekte olan dirlik ve düzen ortadan kaldırılarak Misak-ı milliye uymayan, 20 Ekim 1921'de çizilmiş olan siyasî hududa tabii olarak bu bölgeler boşalacağı için dünün siyasî hududu, netice olarak aleyhimize tecelli eden Milli hudud haline gelecektir. Malûm olduğu üzere, siyasî hududlar devlet hududlarıdır. Milli hududlar, her zaman siyasî hududlara uymazlar ve siyasî hududların ötesinde de aynı soydan insanların devamlılığı mevzubahis ise bu nüfusun bitim noktalarından geçerler. Bu durum Türk Devleti için bir hayli düşündürücü ve bu mesele, üzerine eğilmesi icap ettirici, şartları gerektirmektedir. Çünkü bu mesele Suriye hudutları dâhilinde kalan 300 bin Türk'ün davası değil aynı zamanda Türk Hükümeti'nin de meselesidir⁹⁵.”

5.4. Kerkük ve Musul Türkleri

⁹⁴ Daha sonra bu edebî mahsuller Azerbaycan Türklerinin uyanış hareketinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Örneğin Üzeyir Hacıbeyli 'nin en önemli operası *Köroğlu*'dur. 22 Ocak 1908'de Türk-İslam Dünyası'nda ilk opera olan *Leyla ile Mecnun* operası yine Üzeyir Hacıbeyli tarafından yazılır. 1910'da *Rüstem ve Söhrab* 1912'de *Şah Abbas ve Xurşud Banu, Esli ve Kerem* operaları yazılıp sahnelenmiş ve büyük ilgi ile karşılanmıştır. Bu operalar Azerbaycan Türkleri arasında Türk oldukları bilincini uyandırmış ve onlara sahip olduğu kültürel değerler hatırlatılmıştır.

⁹⁵ Kafalı, *Makaleler*, I, s. 446-447.

Mustafa Kafalı, Kerkük ve Musul Türklerini ele aldığı bu makalesinde âdeti olduğu üzere bölgedeki Türk varlığına tarihi bir bakışla yaklaşır ve bu bölgelerin XI. yüzyıldan çok daha evvel Türkleştiğini öne sürer. Bu yüzden hocamız “Irak Türkleri” tabirinin yanlış olduğunu ve doğru kelimenin “Kerkük Türkleri” ya da “Musul Türkleri” olması gerektiğini ifade ederken, bölgenin genel adının ise Irak değil “el-Cezîre” olarak adlandırılması gerektiğini önemle vurgular. Çünkü el-Cezîre 900 senelik Türk hâkimiyeti devresinde, daima Anadolu'nun bir devamı olagelmıştır. Coğrafi ve etnik hususlar dâhil edilerek bir değerlendirme yapıldığı zaman da, el-Cezîre bölgesinin (Irak'ın kuzeyindeki Musul vilayeti ve çevresi) Irak bölgesindeki (Basra ve Bağdat vilayetlerini içine alan güney bölgeler)⁹⁶ bataklık ovaları, çölleri ve halkı ile tamamen zıt karakterde olduğu hemen dikkatleri çekecektir. Buna mukabil olarak, hocamızın belirttiği üzere, Irak Devleti sun'î bir devlet olup tamamen İngiliz projesi olarak gün yüzüne çıkmıştır. Kafalı, bu iddiasını çeşitli yollarla kanıtlama yoluna gider. 1918 yılından başlayan bu süreci Ankara-Musul antlaşmasına (5 Haziran 1926) kadar götürerek tarihi bilgilerle aydınlatır. Ayrıca bölgedeki nüfus bilgilerini ve Türk köylerinin adlarını da vererek iddiasını keskinleştirir.

Hocamızın üzerinde durduğu diğer önemli mesele ise, Irak'taki Arap ve Kürtlerin birbirlerini güçsüz duruma düşürmek için Türkleri kendi yanlarına çekme arzusudur. Oysa Irak bölgesi üç temel ırk üzerine kurulmuştur. Bunlar Türkler, Araplar ve Kürtlerdir. Yani Türkler, Araplar ve Kürtler arasında destekleyici ya da haklarında gıyaben karar verilen bir unsur değil, kendi hakları olan bir millet olarak kalmalıdır. Böylece Kafalı, bölge Türklerine de içerisinde buldukları durumun vahametini gösterip, onlara yapılması gerekenler hakkında bilgi vermiş olur.

Mustafa Kafalı yol göstericilik konusunda uluslar arası bir statüye geçer ve Irak hükümetine de bir proje teklif eder. Bu projeye göre, Irak Devleti sun'î bir devlet olduğu ve bölgede yaşayan halklar çeşitli olduğu için iç karışıklıkların ve merkezi hâkimiyetin, özellikle Arap hâkimiyetinin, sağlanması imkânsızdır. Eğer ülkede birlik kurulmak isteniyorsa Irak hükümeti, devletin yapı taşı olan üç millete yani Araplar, Türkler ve Kürtlere, mahalli muhtariyetler verilmelidir. Bu muhtariyetler kültür ve eğitim bakımından kendi geleneklerini sürdürmelidir. Böylece her unsur devlet birliği mesuliyetine gönülden iştirak edeceklerdir. Aksı takdirde, Irak dağılmaya mahkûm olacaktır. Hocamızın bölge hakkında nasıl tutarlı tespitleri olduğunu 2000'li yılların başında Irak'ın başına gelenlerden anlıyoruz. Aslında Kafalı hem Türkiye'yi hem de Irak hükümetini Irak'ın başına gelecekleri konusunda uyarıyordu. Ayrıca hocamız başka bir makalesinde⁹⁷ Saddam'ın ağır bir şekilde iktidardan düşeceğini de yazmaktadır ve bu fikrini de gelecek haklı çıkaracaktır.

5.5. Kıbrıs Türkleri

Mustafa Kafalı'nın üzerinde en çok durduğu konulardan biri Kıbrıs meselesidir. Kıbrıs'a bir barış harekâtı yapılmış neticede Türkiye bu harekâttan başarı ile ayrılmıştır. Ama harpte kazandıklarımızı sulh masasında kaybetme geleneğimiz, kendisini Kıbrıs meselesinde de göstermiştir. Elde edilen zafer, mutlak surette değerlendirilmeliyken Türk tarafı halen zaferden önceki şartların; yani federe devlet yapısının devamı şeklinde bir politika sürdürmektedir. Bu durumun yanlışlığına dikkat çeken Kafalı, bunun düzeltilmesi için, Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin fiilen ilân edilmesinin önemine vurgu yapar. Bu hususa özellikle dikkat çekmek istiyoruz. Hocamız bu makaleyi kaleme aldığı esnada KKTC ismiyle anılan bir devlet yoktu ve *Kıbrıs Türk Cumhuriyeti* isimli makalenin yazımından yaklaşık iki sene sonra KKTC ilân edilecektir.

Kafalı, Kıbrıs konusunda alınması gereken önemler arasına, KKTC'nin ilân edilmesi dışında, başka maddeleri de ekleyerek Türkiye Cumhuriyeti dış politikasına bir rota çizer. Bu rota sadece siyasi bir güzergâh izlemez. Ekonomik, ticari ve ulaşım gibi sorunların da altı çizilerek çözüm yolları önerilir. Devamında, eğer Türkiye Kıbrıs konusunda pasif kalmaya devam ederse, Türkiye'nin vesayeti altında Kıbrıs'ın belki korunabileceği, ancak onun gelişmesinin ve istikbalinin temin edilemeyeceğine vurgu yapılır. Hocamızın bu makalelerini yazmasının üzerinden yaklaşık otuz beş sene geçmiş olmasına rağmen, görüşlerinin isabetliliği hayret uyandırıcıdır. Bugünkü Kıbrıs'ın durumuna baktığımız zaman, Kafalı'nın altı çizdiği tehlikenin bizzat yaşandığını görmekteyiz.

5.6. Batı Trakya Türkleri

Batı Trakya toprakları Türkiye'nin kanayan diğer bir yarasıdır. Bu bölge Lozan'la elimizden çıktığı zaman buradaki Türk nüfusu %85 olmasına rağmen bu Türk coğrafyasının Yunanlılara verilmesine engel olamadık. Bu durumun vahametine dikkat çeken Kafalı, Batı Trakya'nın tarihi bir Türk yurdu olduğunu söylüyor ve buradaki Türk nüfusunun miktarını net bir biçimde bildiriyor. Akabinde, bölgede Türklere karşı yapılan Yunan mezalimine özellikle vurgu yapıyor. Yunan hükümetinin Türk toprak ve vakıfları üzerinde sergilediği oyunları birer birer gün yüzüne çıkarıyor. Bununla da yetinmeyerek kendi üslubunca Yunanistan'a göndermelerde de bulunuyor. Bunlar arasında bulunan: “*Yunan başvekili Papandreu Megali İdea nöbetine tutularak tozutmuştur... Evvelki hafta ‘Türkiye’ye karşı Haçlı seferleri tertip edeceğini’ söyleyerek bizleri güldürmüştür. Hiç olmazsa bu*

⁹⁶ Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı'ndan evvel bölgenin isim taksimatı bu şekilde idi. Daha sonra Irak adı altında bu iki bölge birleştirilmiştir.

⁹⁷ Kafalı, *Makaleler*, II, s. 345-346.

sözlerinde, diğer haçlılar ile birleşmeden Türklerin karşısında bir hiç olmanın idraki mevcuttur⁹⁸.”, ifadesi ile hocamız yüzümüzü güldürmüştür. Ruhu şâd olsun.

5.7. Afganistan Türkleri

Kafalı, Afganistan meselesi ile ilgili yazdığı *Afganistanlı Kardeşlerimizi Unutmayalım* isimli makalesinde, Türk basınının batı basınına temel olarak İslâm ülkelerinde meydana gelen olaylara göz yummasını eleştirir. Özellikle Afganistan’da bulunun Türk nüfusunun altını çizen Kafalı, bölgedeki Rus işgalinin hususiyetini kamuoyuna sunar. Böylece Türk kamuoyu unutsa veya unutturmaya çalışsa da, hocamız dünya üzerinde yaşayan hiçbir Türk topluluğunun unutulmasına asla müsaade etmez. Bu durumu ise kendi ifadeleri ile şu şekilde dile getirir: “Türkiye devletinin bu soydaşlarımıza sahip çıkması en tabii bir hadise olması lazım gelirken hariciyemizin alâkasızlığı yüzünden kendi kaderlerine terk edilmiş olduklarını yine alınan haberlerden öğrenmekteyiz. Türk milleti ister hududlarımız dahilinde ister haricinde kaderde ve kıvançta birdir. Türk devletinin hariciyesi de bu mantıkla olmalıdır⁹⁹.”

5.8. Doğu Türkistan Türkleri

Çin’in istilası altındaki Doğu Türkistan Türklerinin yaşadıkları sıkıntılara parmak basan Kafalı, Çin’in uygulamaya koyduğu politikaları ve bu politikaların sonuçlarını değerlendirir. Biz burada da hocamızın isabetli fikirlerine denk geliyoruz. Örneğin, Çin’in Doğu Türkistan topraklarına uyguladığı Çinli göçmen mevzusunun ileride sorun teşkil edeceği ifade edilmiştir ki bugün bu büyük bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Yine hocamız, makalesini yazdığı tarihte (1982) Çin’in Türklere karşı uyguladığı yumuşama politikasına aldanılmaması gerektiğini, bunun devamlı olmayacağını, Çin’in esas amacının propaganda olduğunu belirtir. Bu görüşünün tutarlılığını biz bugün 2019’da net bir biçimde görmekteyiz. Bugün Çin’de, Doğu Türkistanlıların tutulduğu toplama kampları dünya tarihinin utanç vesikası olarak varlığını sürdürmektedir. Ayrıca bölge Türklerine yapılan baskı, zulüm ve kısıtlamaların varlığını belirtme ihtiyacı dahi duymuyoruz.

Türkistan’ın Çin işgali ve Rus nüfuz hegemonyası altında bulunduğuna dikkat çekerek, son noktayı Kafalı hocanın üslubuyla koymayı tercih ediyoruz “ o zaman biz bütün dünyanın bildiği veyahut bilmesi lazım geldiği hakkın temeli olan hakikati burada söyleyelim: Haklı olan, üzerinde kumar oynanan Türkistan’a bu adı veren ve bu vatanın aslı sahibi olan Türklere¹⁰⁰.”

5.9. Bosna-Hersek Meselesi

Bosna-Hersek’in siyasi, ırkî, etnik ve dinî sorunlarını ele alan Kafalı, özellikle Boşnakların Slav olduklarına dair yapılan neşriyatları eleştirir ve Boşnakların Peçenek Türklerinin bâkiyeleri olduğunu kanıtlarıyla birlikte sunar. Hocamız, verdiği tarihî ve istatistikî bilgilerle de Boşnak Türkleri hakkında önemli bilgileri Türk kamuoyuna sunarak bu Türklerin varlığından Türk halkını haberdar eder.

5.10. Yeryüzünde Türkler

Mustafa Kafalı’nın üç seri halinde yayımladığı bu makaleler, dünya üzerinde bulunan tüm Türkleri kapsayan bir yazı dizisidir. Makalemizin başında da belirttiğimiz üzere, Kafalı hocanın bize çizdiği Türk Dünyası haritası içerisinde bulunan tüm Türk toprakları üç grup halinde incelenir. Şimdi hocamızın bizlere sunduğu bu üç şemayı inceleyelim:

I. Batı Türkleri (Oğuz Grubu)

- Türkiye Türkleri
- Azerbaycan Türkleri
- Balkan Türkleri (Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan’daki Türkler)
- Gagavuzlar (Romanya ve Basarabya)
- Irak ve Kerkük Türkleri
- Suriye Türkleri
- Kıbrıs ve Rodos Türkleri
- İran Türkleri (Kaşgaylar, Hamse Türkmenleri, Kirman Afşarları, Horasan Türkmenleri)
- Afganistan Türkmenleri

⁹⁸ Kafalı, *Makaleler*, I, , s. 303.

⁹⁹ Kafalı, *Makaleler*, I, , s. 340.

¹⁰⁰ Kafalı, *Makaleler*, I, , s. 333.

BİR ÖMRE SİĞANLAR: GENÇ TARİHÇİLERİN GÖZÜNDEN PROF. DR. MUSTAFA KAFALI'NIN ESERLERİ

- Türkmenistan Türkmenleri

II. Doğu Avrupa Türkleri (Kıpçak Grubu)

- Kuzey Kafkasya Türkleri (Karaçaylar, Balkarlar, Kumuklar, Nogaylar, Kalmuklar ve Dağıstan Türkleri)
- İdil-Ural Türkleri (Kazan Türkleri Mişerler, Tepterler, Çuvaşlar, Başkurtlar ve Astarhan bölgesi Türkleri)
- Kırım Türkleri, Romanya'daki Kırım Türkleri
- Karay Türkleri (Kırım, Ukrayna ve Lehistan)

III. Doğu Türkleri (Türkistan Türkleri)

- Özbekler
- Karakalpaklar
- Kazaklar
- Kırgızlar
- Tacikistan Özbekleri
- Afganistan Özbekleri
- Doğu Türkistan Türkleri

IV. Altay ve Sibiry Türkleri

- Altay Türkleri (Telengut veya Teleutlar, Altay-kişi, Şorlar, Yış-Kişi veya Tuvalılar ve Hakaslar)
- Sibiry Türkleri (Tobul Tatarları, Barabinler, Kamasinler, Koyballar, Karagazlar, Kaçansiler, Abakan Tatarları, Sagaylar, Çulum Tatarları)
- Yakutlar

Hocamız, yukarıda şablon şeklinde verdiğimiz tüm bölge ve ülkeleri, tarihî, coğrafi ve istatistikî bakımdan teker teker analiz eder. Böylece bize, tabir-i caizse, yekûn açıklamalı Türk coğrafyası haritası sunar. Türkiye dışında yaşayan Türklerin kim oldukları, nerelerde yaşadıkları gibi sorulara cevap veren Kafalı, bunun ötesinde, daha basit bir şekilde ifade edecek olursak, bize unutulmuş ya da unutturulan başka Türklerin varlığını gösterir.

Mustafa Kafalı'nın *Dünya Türklüğü ve Esir Türkler* başlığı altında kaleme aldığı diğer bir yazısında ise, yine dünya üzerindeki Türk milletleri hakkında bilgi verir. Hocanın istatistikî olarak verdiği bilgiler şu şekildedir:

Dünya Türklerinin Nüfusları (1979 yaklaşık olarak)

• Kuzey Türkleri	27.250.000
• Doğu (Türkistan) Türkleri	49.800.0000
• Batı Türkleri	66.530.000
• Toplam Türkler	143.530.000

Hocamız, verdiği bu bilgilerden sonra dünyadaki Türk nüfusunun 3\2'sinin esir altında olmasını, herkesten evvel bizler için utanç verici olarak yorumlar. Hatta Türklerden başka yeryüzünde bu denli esarete maruz kalan başka bir milletin olmaması dikkate alınırca utançımızın daha büyük olması gerektiğini açık yüreklilikle söyler.

Son olarak Kafalı, *Esir Milletler ve Esir Türkler* başlıklı makalesinde, her Temmuz ayının üçüncü haftasında kutlanan *Esir Milletler Haftası*'nı, dünya üzerinde Türklerden başka büyük bir nüfusu esir altında olan bir millet kalmadığı için, *Esir Türkler Haftası* şeklinde olması gerektiğini söyleyerek durumun vahametini kinayeli bir biçimde ortaya koyar.

Mustafa Kafalı tarafından kaleme alınan Dış Türklerle ilgili makaleler sadece halkı bilinçlendirme amacı gütmemiş, aynı zamanda Türk dış politikasına ve Türk basınına da yön vermiştir. Hatta Kafalı bununla da

yetinmemiş, uluslararası boyutta, dış devletlerin politikalarını da değerlendirerek, onlara bazı yollar göstermiştir. Bu duruma en bariz örnek Irak hükümetine sunduğu tasarıdır. Eğer sunduğu tasarı hükümet nezdinde değerlendirilmezse, Irak'ın dağılacağını bildirmiştir ve biz 2003 senesinde Irak'ın başına gelenlerden haberdarız. Türk dış politikası ve Türk basınına çizdiği yön açısından konuyu değerlendirecek olursak, Türklerin sadece Türkiye'de meskûn olanlardan ibaret olmadığını dile getiren Kafalı, Türk Dışişlerinin ve Türk basınının dikkatini çekmeye çalışmıştır. Böylece kendisine yüklediği tüm Türklerin sesi olma misyonunu sonuna kadar yerine getirmiş ve güçlü kalemini bu uğurda en etkin biçimde kullanmıştır.

6. Altın Orda Hanlığında Sayın Han*

Deşt-i Kıpçak bölgesinde kurulan Altın Orda Devletinin hanı Batu, kuşkusuz Avrasya ile Doğu Avrupa ülkelerinin tarihinde önemli rol oynayan XIII. yüzyılın önde gelen siyasi isimlerinden biridir. Deşt-i Kıpçak'taki çeşitli aşiretleri bir araya getirerek yönettiği devletin sınırlarını genişletti. Dedesi Cengiz Han'ın siyasi, ticari ve ekonomik görüşlerini devam ederek Altın Orda Devleti'nin gelişmesinde çaba gösterdi. Ayrıca Cengiz ailesinden ilk olarak diğer ülkeler ile diplomatik ilişkileri kurdu ve tarih sayfalarında "Sayın Han" ünvanıyla tanındı. Bununla birlikte Avrasya kıtasındaki devletlerin siyasetini belirledi. Yıllardır kazandığı iktidar ile kurduğu siyasi devlet yapısı onun ölümünden sonra da varlığını sürdürdü. Dolayısıyla Batu sadece bir hükümdar değil, aynı anda devlet kurucusu, diplomat ve komutandır. Tarih sahnesinde yaptığı tüm başarılarına rağmen hayatının başından sonuna kadar birçok gizlilik mevcuttur. Bu yüzden çalışmamızda farklı kaynakları kullanarak bilgileri analiz ettik. Çalışmamızın temeli Batu'nun hayatındaki tarihi gizlilikleri, faaliyetleri ve ölümünden sonraki devlet yaşamını ortaya koymaktır. Bir de araştırmacılar tarafından tartışılan konulara cevap bulmaya çalıştık.

Altay'dan Doğu Dinyester ile Batı Tuna nehirlerine kadar uzanan geniş bölge, Doğu tarihi eserlerinde "*Deşt-i Kıpçak*" adı altında bilinir. Deşt-i Kıpçak, Türk, Kıpçak ve Kimek gibi çeşitli konargöçer halklarının yaşam alanı olmuştur. Halkların birlikte yaşamasına rağmen kan bağılılığı olan kabileler bile dil, gelenek ve yaşam tarzıyla birbirinden ayrılmıştır. Mesela, Kıpçak aşiretleri birbirinden dil ve gelenek kullanım bakımından farklıydı. Fakat bu aşiretler ortak bir sefer ya da düşman saldırısı sırasında birleşmişlerdi. İki ya da üç kabileyi birleştirebilecek olan liderlere "*Büyük Han*" denilmiştir. XIII. yüzyılın ortasına kadar bu bozkırlarda yaşayan halkları kendi hâkimiyeti altında hiç kimse birleştiremedi. Ancak Cengiz Han'ın torunu Cuci'nin oğlu Batu bir liderdi. Moğol İmparatorluğu'nun kurucusunun torunlarından biri olarak en büyük Cuci Ulusu'nu genişletti ve Deşt-i Kıpçak'ı bir devlet altında birleştirdi. Batu'nun gücü yalnızca bu bozkırlarla sınırlı kalmadı. Bununla birlikte kendisine bağlı olan Asya, Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin, Selçuklu Sultanlığının, Rus eyaletlerinin hükümdarı oldu. Ayrıca İran, Harezmsah ve Balkan'daki Moğol mülklerinin siyasi yönetimine karışabildi.

Batu, Avrupa temsilcileriyle ilk temasta bulunan Moğol hükümdarı oldu. Son yıllarda Moğol İmparatorluğu'ndaki en etkili kişiydi. Batu, II. Frederick Hohenstaufen, Kutsal IX. Louis, IV. Roma Papası ve Aleksandr Nevski gibi yöneticilerin çağdaşydı ve hepsiyle temas kurabildi. Moğol dünyası ile Avrupa arasında diplomatik ilişkileri geliştirdiğinden dolayı tarihte özel bir yeri vardır. Diğer ülkeler ile diplomatik ilişkilerin korunmasına büyük özen gösterdiği için tüm dünyada ismi bilinir. Dolayısıyla eskiden bu yana kadar Batu'nun hayatı ve saltanat sürdüğü yıllar dünyanın tüm araştırmacıları tarafından kapsamlı şekilde araştırılmaktadır. Batu Türk (Türk Cumhuriyetleri), Rus ve Batılı araştırmacılar gözünde Altın Orda kurucusu, hanı, diplomat, Orta Avrupa ile Rusya'yı fetheden büyük komutandır.

Araştırmacılar Batu ile ilgili kapsamlı çalışmalar yapmasına rağmen onun hayatı ile ilgili bazı konular hâlâ tartışılmaktadır. Bu çalışmanın amacı Kafalı'nın Altın Orda hakkındaki makaleleri üzerinden Batu'nun Avrasya kıtasındaki devletlerin siyasetini belirleyen Cuci Ulusu'nun bir devlet adamı, yöneticisi, askeri lideri ve diplomatı olarak gerçekleştirdiği faaliyetleri incelemektir. Bu çalışma esnasında Batu'nun babası Cuci'nin ölümü, Orda İçen değil Batu'nun tahta gelmesi, Batı Avrupa seferinden geri dönmesi ve ölümü ile ilgili birçok sorular ortaya çıktı. Yukarıdaki soruların cevabını çalışmamızın bölümlerinde bulmaya çalıştık.

6.1. Cuci Han ve Altın Orda

Tarihçi Prof. Dr. Mustafa Kafalı tarafından yazılan "*Altın Orda Hanlığında Sayın Han Sülalesi*" başlıklı Doçentlik Tezi 1972 yılında yayınlanmıştır. Kafalı'nın makalelerinde Batu Han, Cuci Han'dan sonra ünlü bir yönetici olarak belirtilmiştir. Batu, Büyük Kağan'ın (Cengiz Han) önerisi üzerine doğrudan Cuci Ulusu'na ait olan toprakları 12 yıl boyunca (1237-1256) yönetti. Batı'ya olan seferi (1235-1241) çok uzundu ve Rusya'nın orta ve doğu kesimini, Bulgar, Çerkes, Polonya, Macaristan ve Doğu Avrupa'yı işgal etti. Dolayısıyla tüm bunlar onun Büyük Kağan ile babasının görevini yerine getirdiğini gösterir. Büyük yolculuğu boyunca sertliğine rağmen "*Sayın Han*" veya "*Aziz Han*" olarak da adlandırılmıştır. Batu Han babası tarafından yaratılan ulusun

* Mustafa Kafalı, "Altınorda Hanlığı (1227-1502)", *Makaleler 2*, Yayın Hazırlayanlar: Semih Yalçın ve Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 81. (Bu kısım Meirbol Mutaliev tarafından hazırlanmıştır.)

bölgesini genişletti ve iktidarın merkezi Saray (Saray Batu) şehrinin temel taşını attı. Cengiz Han, büyük oğlu Cuci'ye Deşt-i Kıpçak bölgesini yönetmeyi vermiştir.¹⁰¹ Fakat 1227 yılında Cuci bir avcılık sırasında ölmüş ve ardından 18 tane oğlu kalmıştır. Sonra büyük oğlu Orda ile ikinci oğlu Batu Cengiz Han'ın yanına gitmişler. Cengiz Han ise Batu'ya Altın busagalı Ak-Orda'yı, Orda'ya ise Gümüş busagalı Gök Orda'yı idarelerine vermiştir. Dolayısıyla Batu babası Cuci'den sonra hanlık makamına gelmiş sayılır. Fakat yukarıdaki konu ile ilgili çeşitli görüşler de mevcuttur. İlk olarak Cuci'nin av sırasında ölmesidir. Çünkü araştırmacılar Cuci'nin av esnasında ölmesini tarihi gizlilik olarak ortaya koyar. Hâlâ tartışılan konuların biri de onun oğullarının sayısıdır. Dolayısıyla halen kimse somut olarak tarihi gerçeği ortaya koyamamıştır. Bu konu üzerinde görüşler temel olarak iki gruba ayrılır. Birincisi, Reşidüddin, D'ohsson ve Biçurin'e göre Cuci 20 yaşında ve en son kaynaklara göre ise 30 ya da 40 yaşında ölmüştür.¹⁰² Fakat bu yorumların olmasına rağmen kesin bir tarih verilmemektedir. Cuci Han'ın ölümü hangi tarihe denk geldiği hakkında İranlı tarihçi Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni "*Tarih-i Güzide*" başlıklı çalışmasında Cuci'nin babasından altı ay önce öldüğünü ifade eder.¹⁰³ Barthold, Cengiz Han'ın 16 Ağustos 1227'de 66 yaşındayken vefat ettiğini belirterek Cuci Han'ın 1227 Şubat ortasında ölmüş olduğu yorumunu ortaya çıkarır.¹⁰⁴ Ancak yukarıdaki görüşlerin hiçbirini doğru kabul edemeyiz. Eğer Barthold'un görüşü doğru ise Cengiz Han, oğlunun ölümü hakkında Çin'e yaptığı seferi sırasında duymuş olacaktı.¹⁰⁵ Ancak Cengiz Han'ın Çin'e karşı seferi 1225 yılın sonbaharında gerçekleşmiştir. Çin ve Moğol yazılarında ise bu seferin 1226 yılın baharında başladığı bilinmektedir. Dolayısıyla Cengiz Han'ın 24 Ağustos 1227'de vefat ettiği ve oğlu Cuci'nin ise 1225'te babasından önce öldüğü yorumlanır.¹⁰⁶ Kafalı da Cuci'nin babası Cengiz Han'dan önce öldüğünü makalelerinde ifade eder. Bunun dışında Cuci'nin avda mı yoksa farklı bir şekilde mi öldüğü de tartışılmaktadır. Cuci Han'ın kaza neticesinde vefat ettiği varsayımı da ortaya çıkar.¹⁰⁷ Bunun dışında diğer araştırmacıların çalışmalarında farklı görüşler de mevcuttur. Eski Çin ve Moğol kaynaklarında Cuci'nin 1225 yılında 47 yaşında hastalıktan öldüğü yazılmıştır. Moğol tarihi eserleri de bu fikri doğrular. Tüm bu görüşlerden dolayı Cuci Han'ın nasıl ve ne zaman öldüğü ile ilgili sorular kafamızda oluşur. Bu da bu konunun tarihi gizliliğini gösterir. Cuci'nin öldüğü yılı belirlemek için önce ölümünün sebebinin de belirlenmesi gerektiği anlaşılıyor. Bununla ilgili üç farklı varsayım vardır:

1. Reşidüddin'e göre Cuci Han'ın Ürgenç savaşı sırasında (1223) hastalandığı ve onun etkisinden öldüğünü söylemektedir.¹⁰⁸

2. Rus tarihçilerden N. Aristov, L. Gumilev, N. Biçurin'e göre Cuci babası Cengiz Han ordusu tarafından öldürüldüğü düşünülmektedir.¹⁰⁹ Araştırmacılar Cuci'nin son zamanlarda babası Cengiz Han'ın emirlerini yerine getirmediğinden dolayı bu varsayımı öne çıkarırlar.

3. Ötemiş Hacı'nın "*Cengizname*" adlı çalışmasında Cuci Han'ın Ulatau bölgesi yakınlarında av esnasındayken barınağın peşinden koşup ok vurmak sürecinde attan düştüğü ve yaralanmasından dolayı öldüğünü belirtir.¹¹⁰ Mustafa Kafalı, Ötemiş Hacı'dan yola çıkarak "*Cuci Ulusu'nun Tarihi*" adlı kitabında son varsayımına katılır.¹¹¹

Yukarıda bahsedilen varsayımlar hâlâ araştırmacılar tarafından tartışılmaktadır. Cuci'nin ölümü tarihi bir gizliliktedir. Bu nedenle yukarıdaki yorumlar araştırmacının kendi fikri olarak yorumlanabilir. Bu konularla birlikte Cuci'nin oğulları ve onun halefi olan Batu Han ile ilgili bilgiler de tartışılması söylenebilir. Bu nedenle bundan sonraki bölümde Cuci'nin ikinci oğlu Batu Han ile ilgili bilgiler ortaya koyulur.

6.2. Altın Orda Devleti'nin Hükümdarı ve Seferleri

Cuci Han, Orta Asya fethini gerçekleştiren ilk komutan olmasıyla birlikte oğullarının çok olmasıyla da ünlüdür. Bazı kaynaklara göre Cuci'nin kırk civarında oğlu olmuştur. Resmi olarak Orda, Cuci Han'dan sonraki varis olarak kabul edilmiştir. Fakat Kafalı'nın "*Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*" adlı çalışmasında Cuci Han ölümünden sonra oğlu Sayın Han (1227-1256) İtil ırmağı ile Karpat Dağları ve Tuna nehri civarına uzanan bozkırların çerçevesinde Altın Orda Devleti'ni kurdu ve han olarak tanındı.¹¹² Ama neden

¹⁰¹ Mustafa Kafalı, "Dest-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *Makaleler 1*, Yay. Haz. S. Yalçın ve S. Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 52.

¹⁰² Vladimir Tiesengayzen, *Börte Qasqır*, Tarihi Roman, Hex-hot Yayınevi, Beijing 1979.

¹⁰³ A. Luvsandanzan, *Altın Topç*, çev. Ts. Şagdar, Ulsın Gazar, Ulan-Bator 1990.

¹⁰⁴ Vasilij Barthold, *Soçineniya*, Moskva 1973.

¹⁰⁵ Zardıhan Kınayatu, "Joşi Xanniñ Ölimi jäne Onıñ Tarixtan Alatın Ormı", *Birinci Qazaqstandıq Tarixi Jelilik Jurnal*, 6/06, Qazaqstan 2017, s. 9.

¹⁰⁶ Cemâl-i Karşı, *Al Mulhakat bi -s -Surah*, Ed. A. Muminov, Dayk Press, Almatı 2005.

¹⁰⁷ Mustafa Kafalı, "Altınorda Hanlığı (1227-1502)", *Makaleler 2*, Yay.Haz. S. Yalçın ve S. Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 81.

¹⁰⁸ Reşidüddin, *Sbornik Letopisey*, AH Yayını, Moskva 1960, s.79.

¹⁰⁹ Aristov Nikolay, *Zametki ob Etnicheskom Sostave Turkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniye ob İh Chislennosti*, Zhivaya Starina, 1896. Gumilev Lev, *Ot Rusi do Rossii*, Ed. E. Gonçarova, Airis Press, Moskva 2015. Bichurin Nikita, *Istoriya Pervih Chetreh Hanov iz Doma Chingisova*, Ed. V. Sekachev, Moskva 2019.

¹¹⁰ Ötemiş Hacı, *Çingiz-Name*, Gılım, Almatı 1992, s. 91.

¹¹¹ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2009.

¹¹² Mustafa Kafalı, *Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.

Orda değil Batu babasının varisi olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır. Bugünkü yeni kaynaklara bakıldığında, Altın Orda kurucusu ve hanları hakkında farklı yorumlarla karşılaşırız. Ortaçağ tarih yazıcılığı geleneğine göre küçük erkek kardeşini seven Orda İçen, Cuci Ulus'u Batu lehine haklarından feragat etti. Ancak, Karakurumlu akrabalarının özellikle de Cengiz Han'ın en büyük karısı Börte'nin onu buna zorlayabileceğine inanmak için sebep vardır. Çünkü hem Orda hem de Batu Börte'nin en büyük oğlu Cuci'nin torunları olmasına rağmen, Batu Han aynı zamanda yeğenin Uki-hatun'un oğluydu. Bir başka deyişle, Börte'ye kan bağılılığı olarak Batu, Orda'dan daha yakındı ve bu nedenle Batu'dan daha fazla etkilenebiliyordu. Buna Kungrat boyundan gelen akrabaları da dâhildi.¹¹³ On sekiz yaşındayken Batu Han, Moğol İmparatorluğu'nun en büyük ulusuna başkanlık etti ve devlet politikalarına katılmak zorunda kaldı. Cuci'nin ölümünden altı ay sonra Ağustos 1227'de Cengiz Han öldüğü için Batu en güçlü desteğini kaybetti. Çünkü İmparatorluktaki durum Batu'nun lehine değil amcaları olan Çağatay ve Ögeday tarafına kaymaya başladı. İlk olarak, amcaları Çağatay ve Ögeday ağabeyinin (Cuci Han) çok fazla mülk edindiğini ve Cuci Ulusu'nun sınırlarını yeniden gözden geçirme kararını aldığını belirtti. Orta Asya toprakları 1230'lardan daha önce Cuci'ye ait olması gerçeğiyle sonra iktidara gelen Çağatay'ın eline geçmesi ve Sibiryâ mülkiyeti Ögeday ve çocuklarının kontrolüne geçmesi buna delil olabilir.¹¹⁴ Bir de Cengiz Han'ın oğulları Batu'ya çok fazla güvenmiyorlardı. Çünkü dönemin kaynaklarına göre 1229'da düzenlenmiş Kurultay'da Ögeday yeni Moğol hanı olarak seçildiğinde Batu sonra ulusuna geri dönmediği ve amcasının yanında kaldığı söylenir. Bir süre Moğolistan'daki Han sarayında kaldı ve 1230-1234 yıllarında Ögeday ile birlikte Çin İmparatorluğu Szin'e karşı savaşa katıldı. Aynı anda Cengiz Han'ın seçkin bir yardımcısı olan komutan Subitay ile Noyon Kugudey komutanlığı altında Cuci Ulusu'nun bir parçası olması düşünülen İtil (Volga) ve Ural bölgelerinde mücadele başlamıştır. Ancak Batu bu olaylara katılmadığı aksine amcasının yanında olmayı tercih etti.¹¹⁵ Batu'nun Ögeday'ın yanında birkaç yıl geçirmesi onun için olumlu sonuçlar doğurdu. Bu süre zarfında Moğol Hanı yeğenin sadakatine ve hoşgörüsüne ikna oldu ve ona olan güvenini göstermeye başladı. Ayrıca Batu'ya Çin'e karşı savaşa katıldığı için fethedilen bölgelerin bir kısmını talep etme hakkı verildi. 1235 'da yapılan Kurultay'da, Cuci Ulusu'na Şansi eyaletindeki Pinyanfu ilçesi verildi ve gelirler ise onların hazinelerine gitmesini temin etti.¹¹⁶

Aynı Kurultay'da Batu'nun hayatında ve Cuci Ulusu'nun tarihinde etkili olan Batı'ya sefere çıkmaya karar verildi. Ural ve Volga (İtil) bölgesinden başlayarak en son denize kadar uzanan topraklar Batu'nun yönettiği devletin bir parçası olması gerekirdi. Çünkü Cengiz Han'ın ölümünden sonra Çağatay ve Ögeday'ın Cuci Ulusu'na ait toprakları ele geçirdikleri için bu bölgeler Batu'ya bir nevi tazminat olacaktı. Bununla birlikte Moğol İmparatorluğunun genişletilmesi Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin hepsinin ortak bir "aile hareketi" olarak ilan edildi. Sefere Batu ve üç erkek kardeşiyle (Orda, Şiban, Tangut) birlikte Ögeday'ın oğulları Güyük ve Kadan, Çağatay'ın oğlu Baydar ve torunu Buri, Tuluy'un oğulları Mengü ve Büjek ile Cengiz Han'ın en küçük oğlu Kulkan katılmaktaydı. Amcaları Batu'ya güvenmesine rağmen yapılan bu sefer ona emanet edilmedi. Doğu kaynaklarına göre Cengiz oğulları Cuci Ulus'un yöneticisinden gizli hareketler yapmışlar. 1236'da Cengiz Han'ın on bir torunundan oluşan kuvvetleri Volga'ya girmiş ve 1237 yılın sonbaharında tamamen fethedilmiştir. İlk başta bazı yerel yöneticiler Moğollara karşı çıkmamış ama daha sonra onlara karşı isyan etmişler.¹¹⁷ İsyanın bastırılması sonrasında Volga (İtil) bölgesinde Moğolların doğrudan hukuksal yönetmeliği getirildi. Daha sonra İtil Bulgar'ın bölgesi Altın Orda'nın merkezi oldu. Yani devletin ticaret ve yönetim altyapısı temelleri Saray'da gelişti. Aynı dönemde Cengiz Han'ın 1210'ların ortalarında Kıpçak kabileleri ile olan savaşı da nihayet sonuçlandı.

Aralık 1237 ile Nisan 1238 sürecinde Moğol askerleri Kuzey-Doğu Rusya'da savaştı. Bu süre zarfında bölgenin başlıca eyaletleri olan Muromo-Ryazan ve Vladimir-Suzdal mağlup edildi. Dolayısıyla Ryazan, Kolomna, Moskova, Tver, Vladimir, Suzdal gibi diğer şehirler de yıkıldı. Uğlıç ve Rostov gibi büyük ve zengin şehirler yıkmamak için teslim olmayı tercih etti. Büyük Knez Vladimir Yuri Vsevolodoviç Ryazan'ı desteklemedi ve başkenti oğullarına bıraktı. Bu anda Vladimir Zalessky kuzeye doğru gitti ve burada Sit nehrinde bir kamp kurdurarak Moğollara karşı direnmek için kendisine bağlı olan eyaletlerden asker toplamaya hayret etti. Ancak Moğol komutanı Burunday'ın askerleri birlikler kurulmadan önce oradaydı. Tarihi kaynaklara göre 4 Mart 1238'de Sit nehrinde şiddetli bir savaş olmuştur. Neticesinde Rus birlikleri mağlup edilmiş ve Büyük Knez yakalanıp öldürülmüştür. Fars tarihçisi Reşidüddin savaş süreci ile ilgili hiçbir şey yazmamış sadece Moğolların beklenmedik bir şekilde idam edilen Yuri Vsevolodoviç kampına saldırdığını ifade eder.¹¹⁸ 1238 baharında Batu'nun emri altındaki Moğollar Novgorod topraklarının sınırlarına ulaştılar ve uzun bir kuşatmadan sonra Torcok'u ele geçirdiler. Fakat Torcok'u ele geçirdikten sonra hemen geri çekildiler. Araştırmacılara göre Batu

¹¹³ Roman Pochekeyev, *Batty*, SPb Yayını, Moskva 2006, s. 46-52.

¹¹⁴ Vadim Egorov, *İstoričeskaya Geografiya Zolotoy Ordi v XIII – XIV vv*, Moskva 1985, s. 45; Magamet Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordi*, Saransk 1960, s. 20.

¹¹⁵ Len- Pul Stanley, *Musulmanskiye Dinastii*, Moskva 1996, s. 98.

¹¹⁶ Roman Hrapachevski, *Zolotaya Orda v Istočnikah*, Tom III, Moskva 2009, s. 172.

¹¹⁷ Reşidüddin, *Sbornik Letopisey*, AH Yayını, Moskva 1960, s. 37- 38.

¹¹⁸ "Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey", *Lavrentevskaya Letopis*, 2. baskı, Leningrad 1927, s. 39.

Han'ın geri çekilme sebebi Moğol süvarilerinin daha kuzeyde ilerlemesine izin vermeyen çözüme idi. Ancak Batu Han Novgorod'un Ryazan ve Vladimir eyaletleri (knezleri) gibi isyan göstermediğine memnundu. 1237-1238 yılları arasındaki "Rus" birliğinin son noktası Çernigovsk eyaletinin Kozelka şehrinin Mayıs 1238'de ele geçirilmesiydi. Küçük şehir yedi hafta boyunca direndi. Böylece kuşatma ve saldırı sırasında birkaç Moğol askeriyile komutanı da dâhil olmak üzere hayatlarını kaybettiler. Kuşkusuz bu süreç zarfında Moğollar Rusya'da büyük kayıplara uğradı. Bu nedenlerden dolayı Moğol askerleri kısa ama zor bir çatışma sonrası yaklaşık bir sene dinlendiler. Ancak Batu bu süreç boyunca dinlenmedi. İlk, onun askeri komutanları güney İtil bölgesindeki Kıpçak isyanını ezdi. Batu Han Kuzey-Doğu Rusya'dan döndükten sonra Moğol Hanı Ögeday'a bazı Cengizlilerin kendisine hiçbir saygı göstermeden bağımsız davrandıklarını şikâyet ederek mektup gönderdi. Buna cevap olarak, Ögeday Han kendi oğlu Güyük'ü, Çağatay'ın torunu Buri'yi ve Tuluy'un oğlu Mengü'yü sert bir şekilde uyardı.¹¹⁹ Bazı kaynaklarda Mengü 1239'da Güney Rusya'daki çelişkiye katıldığı ama 1238'den sonra Güyük'ün artık Batı seferine katılmadığı belirtilmiştir. Batu Batı'ya yaptığı seferinde yine de yüksek komutan olarak onaylanmış ve diğer Cengizliler onun emrini yerine getirmek zorunda kaldı.¹²⁰

1239-1241 yılları aralığında Güney Rusya'ya karşı ikinci Moğol seferi düzenlendi. Aslında belli bir şehri ele geçiren Moğollar tekrar güneydeki Rus bozkırlarına geri döndüler. Böylece 1239'da Çernigov ile Güney Pereyaslav, 1240'ta Çernigov ile Kiev, Galich, 1241'de ise Galiç ile Vladimir-Volinski gibi şehirler ele geçirilmiştir. Bazı Sovyet araştırmacıları Aralık 1240'ta Kiev'in ele geçirilmesi Rusya'daki Moğol-Tatar boyunduruğunun başlangıcı noktası olarak düşünmelerinin bir nedeni yoktur diye yorumlar.¹²¹ 1241-1242'de ise Doğu Avrupa'ya seferi gerçekleşti. Mart ayında Moğollar aynı anda üç sütun olarak Polonya, Macaristan ve Transilvanya bölgesini istila etti. Nisan ayı başlarında Avrupa'nın iki büyük şehirlerini yani 9 Nisan'da Polonya'daki Legnitse'yi 11 Nisan'da ise Macaristan'daki Şayo'yu ele geçirdi. Zaferi kazandıktan sonra Polonya'daki askeri operasyonlar o kadar etkili olmadı. Macaristan'daki zafer ise tamamen ülkeyi Moğolların kontrolünde olmasını sağladı. Macar tarihçiliğinde bahar 1241-1242 yılındaki olaylar "tatarjaras" yani "tatarizm" adını aldı. Bu süreç aralığında Altın Orda devletinin batı sınırı şekillenmeye başladı. Batu'nun kazandığı zaferlerin neticesinde Altın Orda Batı sınırı Rusya'nın Galitsko-Volinskoy bölgesini, bazı Balkanlar bölgelerini ve Doğu Avrupa'nın pek çok eyaletini (Bulgaristan, Wallahiya, Sırbistan, Macaristan'ın bazı bölgeleri) kapsadı. Doğu Avrupa ülkeleri XIII-XIV. yüzyıllara kadar Batu'ya bağımlı oldu.

Moğol ordusunun bu etkileyici zaferlerin ardından 1242'nin ilkbahar ve yaz aylarında Macaristan'dan geri çekilmesi birçok yeni görüşleri ortaya çıkardı. Araştırmacılar Ögeday Han'ın Aralık 1241'de öldüğünü ve Batu Han'ın ölüm haberini aldıktan sonra geri çekildiğini öne sürer.¹²² Bir başka deyişle, bu gibi durumlarda Cengizlilere tüm savaş seferlerini durdurmaları ve yeni Han'ın seçilmesi için Moğolistan'daki Kurultay'a katılması gerekirdi. Rus tarihçileri birkaç yüzyıl boyunca bu durumu Moğol askerlerine karşı Rus halkının kurtuluş mücadelesi ile ilişkilendirir.¹²³ Batılı araştırmacılar ise Moğol ordusunu Almanya sınırında güçlü ve yenilmez Avrupa askerlerinin durdurduğuna inanır. Batılı araştırmacıların çoğu Orta Çağ kronik bilgilerine atıfta bulunarak aniden Roma İmparatorluğunda bulunan az sayıdaki Moğol askerlerinin yerel askerler ile çatışmadan sonra geri çekildiği görüşlerini ortaya koyar.¹²⁴ Bütün bu görüşleri değerlendirdiğimizde geri çekilmenin asıl nedeni Batu Han'ın planladığı hedeflerine ulaşması olabilir. Çünkü Moğollar eski düşmanları olan Kıpçakları sonunda yendiler. Bununla birlikte Macarlar da Kıpçaklara yardım ettikleri için cezalandırıldılar. İkincisi de Moğollar Macaristan sınırına ulaştıklarında diğer kalan toprakların göçebeler için uygun olmadığı sonucuna varmış olabilir. Bu nedenle diğer toprakları fethetmek anlamsızdı. Bu yüzden Moğollar iktidarını genişletmek ve etkili kılabilmek için diğer ülkelerle diplomatik ilişkileri kurmayı ön plana çıkarmış olabilir. Mesela, XIII. yüzyıl boyunca Moğol hükümdarlarının Avrupalı hükümdarlar ile aktif yazışmaları birbirleriyle ilişkiler kurduklarını ispat eder.

1242'de Batu Han tekrar İtil Nehri etrafında bir komutan olarak ortaya çıktı ve seferini tamamladı. Batu Han yaptığı savaş seferleri ve yetenekleriyle akıllı, etkili yönetici ve diplomat olarak dünyada tanındı. 1242-1256 yılları aralığında herhangi bir ciddi savaş yapmadı. Fakat bu süreç esnasında Volga ve Ural bölgelerinde etkili bir yönetim sistemini kurmayı başardı. Bununla birlikte Rusya eyaletleri, Gürcistan ve Ermenistan yöneticileriyle birlikte küçük Asya Selçuklu Sultanlığı, İran'ın bazı bölgeleri, Doğu Avrupa bölgeleriyle devlet ilişkilerini inşa edebildi. Batu adıyla Altın Orda başkenti Saray ile birlikte Ukeka, Kazan, Volga bölgesindeki Hacı-Tarhan, Kırım'daki Solhat ve Kuzey Kafkasya'daki Macar gibi diğer şehirlerin oluşumu doğrudan bağlıdır. Cengizlilerin Altın Orda topraklarının genişlemesine katılan seferlerinde fethedilen bazı bölgelerin kendilerine devredilmesini istedi. Örneğin, Güney Rus bozkırlarındaki bazı ulusların Cengiz Han'ın torunlarına yani

¹¹⁹ Sergey Kozin, *Sokrovennoye Skazaniye*, Moskva 1941, s. 194.

¹²⁰ Roman Hrapachevski, *Zolotaya Orda v Istochnikah*, Tom III, Moskva 2009, s. 233.

¹²¹ Roman, *Pochekayev Baty*, SPb Yayını, Moskva 2006, s. 130-135.

¹²² Dzh Fletcher, *Mongolskaya Imperiya i Kochevoy Mir*, Ulan-De 2004, s. 247.

¹²³ Pashuto Vladimir, *Geroicheskaya Borba Russkogo Naroda za Nezavisimost XIII vek*, Moskva 1956, s. 159-163.

¹²⁴ Vera Matuzova, *Angliyskiye Srednevekovye Istochniki, IX—XIII*, Moskva 1979, s. 106.

Çağatay'ın oğlu Mauci ile Ögeday oğlu Kadan'a ait olmuştur.¹²⁵ Fakat fethedilen yeni bölgelerin çoğu Cuci'nin soyundan gelenler arasında dağıldı. En önemli uluslar doğal olarak Batu kardeşlerinin en büyüğü olan Ordu, Şiban, Tangut, Buval ve torunları, Tuga-Timur ve diğerleri tarafından dağıtıldı.

Altın Orda'nın kurucusu sayılan Batu hiç şüphesiz yönetim sisteminin kurulmasına, şehir altyapısının ve ekonominin gelişimine büyük katkıda bulundu. Bununla birlikte onu kendi ulusunun bağımsızlığı için çaba gösteren ayrılıkçı (separist) olarak değerlendirmeye hiçbir neden yoktur. Ayrıca o hiçbir zaman Han'ın unvanını almadı. Hükümdarlığı boyunca geleceğini Moğol İmparatorluğu ile yakından ilişkilendirdi ve XIII. yüzyılın ortalarında meydana gelen siyasi olaylarda aktif rol oynadı. Batu'nun geniş toprağa ve sayısız askere sahip olması diğer ülkeler ile diplomatik ilişkileri yürütmesine ve Moğol İmparatorluğu'ndaki en güçlü kişi haline gelmesine izin veren kaynaktı. Batu, Ögeday'ın ölümünden sonra 1242-1246 yıllarında dul kalan karısı ve geçici hükümdarı Töregene'yi destekledi. Ögeday'ın dul eşi sürekli çeşitli taht adaylarına karşı durabildi. Bu durum Cuci'nin varisi için çok faydalı oldu. Dolayısıyla Batu Han ile Töregene arasında bir anlaşma sağlandı. Yani Töregene imparatorluk taraftan Altın Orda Devleti'nin yönetimini kontrol altına almaz, Batu Han ise Karakurum'daki olaylara karışmazdı. Fakat Batu Han bundan sonra İmparatorluğun siyasi hayatına daha fazla katılmak için etki ve güç biriktirmekteydi.

1246'da Moğolistan'daki düzenlenen Kurultay'da Ögeday'ın en büyük oğlu Güyük yeni Han olarak seçildi. Batu yaptığı seferinde Batu Han, Güyük ile sürekli çakıştığı olayları göz ardı ederek onu destekledi ve Karakurum'a giden kardeşlerine kendisini desteklemesini emretti. Buna karşı Güyük Han bir süredir Cuci Ulusunun iç yönetimine karışmadı. Ancak kendi otoritesini güçlendirmek için Batu'nun statüsünü sınırlandırmaya çalıştı. İlk olarak Güyük Han, Altın Orda'ya vasal olan her bir devlete iki yönetici atadı. Yöneticilerin biri Batu'nun taraftarıydı diğeri ise tarafsızdı. Böylece Rusya'daki Kiev'de Aleksandr Nevski ve kardeşi Andrey ise Vladimir'de iki büyük knez atandı. Bununla birlikte iki Gürcü kralı Ulu David ve kuzeni David Narini, iki Selçuklu kardeş sultanları II. İzzettin Keykavus ve IV. Rükneddin Kılıçarslan bu duruma yönelik atandılar¹²⁶. Bu karar Batu'nun Kafkasya ve küçük Asya'daki devletlerde otoritesini olumsuz etki bıraktı. Bir de Rusya toprakları üzerindeki kontrolü de zayıfladı. Kısa bir süre sonra Ögeday tarafından kendisine devredilen İran'daki mülklerden Batu valileri dışarı çıkarıldı. Daha sonra Güyük Han Batu'ya yönelik başka herhangi bir olumsuz hareket yapamadı. Çünkü akıllı bir politikacı olan Batu Han'ın karşılık verebileceği herhangi bir neden yaratmadı. Bir de Güyük Han İmparatorluk içinde birçok sorun yaşadı. Bu yüzden Batu'yla olan çakışmalarına tüm zamanını harcamaya fırsat bulamadı. Batu'nun onunla şahsen görüşmesinde bahane bulduğundan kızan Moğol Han'ı 1248'de Cuci Ulusuna yönelik hareket edeceğini önemli komutanlar önünde ifade etti. Bu ifadesini sonra Güyük Han Cuci Ulusunun yöneticisi ile tarafsız bir bölgede görüşmek isteğiyle açıklamıştır. Ancak araştırmacılar Güyük Han'ın Batu'ya karşı askeri operasyon başlatmayı düşündüğünü ifade ederler. Güyük Han Semerkand şehrine yakın bölgede gizemli koşullar altında vefat etti.¹²⁷ Bazı kaynaklar Batu'nun Moğol Han'ın öldürdüğünü öne sürer. Fakat Güyük hüküm ettiği süreci boyunca yaptıkları nedeniyle İmparatorluğun bütün siyasi güçleri ona karşı koyuldu. Dolayısıyla Han'ın ölümü yalnızca Batu'ya değil bazı önemli figürler için çok olumluydu.

Tüm bunlara karşı Moğol Han'ın ölümünden en çok kazanan Batu olduğu sayılır. Batu yeni Han'ın seçilmesindeki düzenlenen kurultayı uzatabildi. Bununla birlikte Turakina ile karşılaştığımızda yönetme kabiliyeti yetersiz olan Güyük Han'ın dul eşi Oğul-Gaymiş'i geçici hükümdar olarak onayladı. Araştırmacılar Batu'nun hareketlerini İmparatorluk meselelerine karşı ilgisiz olduğuna inanır. Batu üstlendiği geniş topraklarda yeterli güce sahip olduğunu söyleyerek Moğol Hanı olma teklifini reddetti.¹²⁸ Batu Altın Orda'nın statüsünün Moğol İmparatorluğu'nun bir sonraki Hanı kim olmasına bağlı olacağını anladı. Bu nedenle yeni bir Han seçme sürecinde planlı hareket etmeye başladı. Üç yıl (1248-1251) süren müzakere ile sert tartışmaların ardından Batu Tuluy'un en büyük oğlu Mengü'yü yeni Han olarak önerdi. Mengü, Batu'nun bir arkadaşıydı. Bir de Mengü'nün annesi Sorhaktani-beki Turakina ile Güyük döneminde Batu'nun baş müttefikiydi. Bu nedenle 1251'de olan kurultaya Batu'nun kardeşleri Berke ve Tuga-Timur (diğer kaynaklara göre Berke ve Batu'nun oğlu Sartak) 20.000 asker ile geldi ve Altın Orda yöneticisinin isteğini katılımcılara ilettiler.

Mengü'nün seçilmesinden sonra Batu'nun Moğol İmparatorluğu'ndaki etkisi en yüksek noktaya ulaştı. İlk olarak, Cengizler klanının başı ve Moğol İmparatorluğu'nun batı kanadının yöneticisi olarak hanın eş yol gösterici statüsünü korudu. Bununla birlikte Batu, Cüveyni'nin "*Dünya Fatihleri Tarihi*" eserinde "*kaan-aka*" yani "*büyük han*" olarak belirtilir. Ayrıca Kafkas araştırmacıları bazı tarihi çalışmalarında "*Han'ın babası*" (Bizans anlamı ise "*Vasileopator*") unvanından da bahsederler.¹²⁹ Dolayısıyla tüm bunlar Mengü'nün Batu

¹²⁵ Plano Karpini, *Istoriya Mongolov*, 3. baskı, çev. A. Maleyna, Moskva 1997, s. 72.

¹²⁶ Boris Grekov, Yakubovskiy Aleksandr, *Zolotaya Orda i ee Padeniye*, Moskva 1998.

¹²⁷ Reşidüddin, *Sbornik Letopisey*, AH Yayını, Moskva 1960, s. 121.

¹²⁸ "*Sbornik Materialov, Omosyaşçixsya k Istorii Zolotoy Ordı*", T. II, İzbleçeniya iz Persidskix Soçinenii, Sobranne B. G. Tizengauzenom i Obrabotannie, Moskva 1941, s. 16.

¹²⁹ Cüveyni Ata-Malik, *The History of the World-Conqueror*, 1958.

kıdemini yalnızca ailede değil, aynı zamanda İmparatorluk hiyerarşisinde tanıdığını gösterir. Kaynaklar Batı devletlerinin hükümdarlarının Mengü'nün tahta geçmesinden sonra Karakurum'a değil, direkt Batu'ya gelmeye başladığını gösterir. Ayrıca Batu tüccarlara kendi taşları ile etiketlerini de verdi. Tüm bunlar bir daha Batu'nun Han'ın durumuna eşit özel bir statüye sahip olduğunu kanıtlar. Çünkü sadece üst düzey yöneticiler veya hanlar etiket çıkarma hakkına sahip olmuşlardı. Fakat Batu'nun yeni unvana sahip olduğu bağımsız bir yönetici olduğu anlamına gelmez. Çünkü onun statüsü Moğol İmparatorluğu çerçevesinde önemliydi ve bu yüzden Cuci'yi ilk Altın Orda Hanı olarak düşünmek hata olur. Etiket basma hakkı aslında Altın Orda hükümdarlarının özel hakkı değildi. Bu onun kendi avantajları altındaki hakkıydı.

Mengü seçimlerinden kısa bir süre sonra Ögeday müttefiklerinin planıyla karşılaştı ve hemen kendinin siyasi düşmanlarına yönelik baskı yaptı. Bu arada o Batu'nun Çağatay ve Cengiz Han'ın yeğeni Elçiğitay boylarının bazı temsilcilerine baskı yapmasına izin verdi.¹³⁰ Aynı süreç içinde yani 1252'de Rusya'da da büyük knez değişimi yapılmıştır. Yani büyük knez Andrey Yaroslaviç kendisinden büyük olan kan kardeşi Aleksandr Nevski ile değiştirildi. Bu olay Rus eserlerinde "*Nevryuev Ordusu*" olarak adlandırılır. Çünkü büyük knez Andrey Yaroslaviç'i tahtından devirmek için Nevryuev komutanı emri altında bir asker ordusu gönderildi. Rusya'da gerçekleşen tüm bu olaylar nedeni büyük knez Andrey Yaroslaviç'in Güyük'un (veya dul Oğul-Gaymış'ın) torunlarının Mengü ile Batu çatışmasında tarafında olmasıydı.¹³¹

Bunun gibi değişiklikler Batu Han'ın altında yani Altın Orda'ya bağlı olan Selçuklu devletinde ortaya çıktı. Olay sonrası Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Köseadağı savaşında yenilmesiyle bitmiştir.¹³² Bundan sonra Sultan büyükkelçilerini Moğolların himayesi altında kalmak için kendisine saldıran İran'daki Moğol hanı yardımcısı Baycu Noyan'a değil, Batu'ya gönderdi. Onun büyük oğlu ve halefi II. İzzettin Keykavus babasının yolu ile gitmeyi tercih etti. Bu tercih Keykavus'un erkek kardeşi ve taht rakibi olan Rüknettın Kılıçarslan'ı destekleyen Baycu'nun olumsuz bir tepkide kalmasına neden oldu.¹³³ 1249'da Güyük daha önce de belirttiğimiz gibi Selçuklu sultanlığın Batu'ya değil, Moğol Han'ına ait olduğunu göstermek için Kılıçarslan'ı Sultan olarak onayladı. Ancak 1251'deki Mengü darbesinden sonra Batı İmparatorluğundaki topraklar ile tüm vasalet devletler Batu kontrolüne geçti. Bu yüzden Baycu bir süre bu duruma alışmak zorunda kaldı. 1250'li yılların başlarında kardeşlerin rekabeti çatışmaya yol açtı. Dolayısıyla onlar Baycu emrinden kurtulmak için küçük kardeşleri II. Allaaddin Keykubad ile birlikte Batu kararını dinlemeye gittiler. Fakat Keykubad kardeşleri tarafından öldürüldü. Bunun sonucunda Batu "*quo*" statüsünü korumak için Selçuklu sultanlığının Batı yönetici olarak İzzettin Keykavus ve Doğu yöneticisine Rükneddin Kılıçarslan'ı koydu.¹³⁴

Batu'nun kurduğu Altın Orda'nın başkenti Saray ile Karakurum arasında en güzel ilişkilerin geliştiği bellidir. Fakat gün gittikçe bu ilişkiler kısa sürede içinde bozulmaya başladığı görülüyordu. Buna neden Mengü'nün kendi iktidarını güçlendirdikten sonra Batu'nun statüsünün çok yüksek olduğunu ve bunun kendi otoritesine zarar verdiğini düşünmesidir. Ancak Mengü Batu'ya açık şekilde karşı olduğunu belirtmedi. Bu nedenle Mengü Batu statüsünü diğer Cengiz ulusu yöneticileriyle eşitleştirmeye başladı. İlk başta Mengü İmparatorluk hazinesini mahvedeceği bahanesiyle Altın Orda hükümdarına Moğolistan ve Çin'deki mülklerinden resmi olarak belirtilen fazla gelir alma hakkını reddetti. Daha sonra Cuci Ulusuna ve vasalet devletlere nüfus sayımı için kendi yetkililerini göndermiştir. 1253 yılında Batu kendi askerlerinin % 20'sini Mengü'nün küçük kardeşi Hülagü komutanlığı altında İran'a savaş yolculuğuna ayırma emrini aldı. Mengü'nün tüm yaptığı eylemler yasal normlara uygundu ve Batu buna karşılık göstermedi. Çünkü karşılık gösterseydi Han'ın emrine karşı geldiği anlamına gelirdi. Bir de Mengü'nün Han olması için kendisi de yardım etmiştir. Bu nedenlerden dolayı Batu da Mengü gibi açık muhalefet göstermemeye karar verdi. Böylece nüfus sayımı sürecini sordurtmaya çalıştı. Böylece Cuci Ulusu ve vasalet devletlerinde nüfus sayımı işlevi sadece 1250'lerin sonunda yapıldı. Aynı şekilde Hülagü'ye asker verme emrini yerine getirerek Batu kardeşine bundan sonra onun hareketini desteklemeyeceğini belirtti.¹³⁵ Ancak ilişkilerin soğumasına rağmen Batu ve Mengü aynı anda müttefikler ve yöneticiler olarak bilinir. Mengü, Cuci Ulusu halefi olarak Batu'nun büyük oğlu Sartak'ı onaylamaya karar verdi. Sartak Han'a geldiğinde gerekli yetkilerinin onayını aldı. Ayrıca Moğol hükümdarı onu iyi karşıladı. Tüm bunlar Batu'nun Altın Orda bağımsızlığı için çaba göstermediğini belirtir. Çünkü Batu kendi ulusun gücünü Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olarak gördü ve İmparatorluk iktidarını koruma ilkelerini yerine getirdi.

6.3. Batu Han'ın Ölümü ve Mirasçıları

¹³⁰ Reşidüddin, *Sbornik Letopisey*, AH Yayını, Moskva 1960, s. 136-137.

¹³¹ Roman, *Pochekayev Batty*, SPb Yayını, Moskva 2006, s. 245-249.

¹³² Vladimir Gordlevskiy, *Gosudarstvo Seldzhukidov Maloy Aziyi*, Moskva 1941.

¹³³ Kirakos Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, Erevan 1969, s. 196.

¹³⁴ Rustam Shukurov, *Velikie Komnini i Vostok*, Moskva 2005, s. 155-156.

¹³⁵ Cüveynî Ata-Malik, *The History of the World-Conqueror*, 1958.

Batu 1256'nın başında öldü ve mirasçılarına Cengizler ailesinde yüksek bir statüsü ile geniş, zengin bir ulusu bıraktı. Batu ölümünden sonra Altın Orda içinde, Moğol İmparatorluğu, diğer uluslar ve devletler ilişkilerinde hâlâ çözülmemiş sorunlar vardı. Üstelik Batu Han'ın ölümü de gizlenmektedir. Buna rağmen dünya çapında araştırmacıların görüşleri var. Batu hakkında belki de en detaylı (diğerlerine kıyasla) bilgi bırakan ne Cüveynî, ne de Reşidüddin, ölümünün koşulları ve nedenleri hakkında tek bir söz söylememiştir. Ama Batu Han'ın 48 yaşında öldüğü belirtilir. Bazı kaynaklara göre Batu Han'ın bir sefer sürecinde öldüğü ön plana çıkar.¹³⁶ Ayrıca onun zehirlendiği de tahmin edilir. Bir başka görüş ise onun hastalıktan ölmesidir. Çünkü Batu son zamanlarda sık sık bacaklarındaki ağrıya şikâyet ediyordu. Bazen bundan dolayı önemli kararların alındığı Kurultay'a gelemedi. Han'ın yüzünün hastalığını açıkça gösteren kırmızı lekelerle kaplı olduğu ifade edilir. Bu hastalığın onun anne tarafı ailesinden geldiği makul görünür. Bundan dolayı çoğu araştırmacılar onun büyük olasılıkla kalıtsal romatizma hastalığından öldüğünü ortaya koyar.¹³⁷

Batu Han'ın Sartak, Ulakçı, Togan (Tokugan) ve Ebukan adlı dört oğlu vardı. Rubruck 1253 tarihinde Sartak yurduna uğradığını ve onun babasının ölümünden sonra 1256'da Mengü Kağan'ın yarlığı ile taht veliahdı olarak tayin edildiğini seyahati zarfında anlatır.¹³⁸ Fakat Hristiyan inancında olan Sartak Han hastalığı yüzünden bir yıl bile hüküm etmemiştir. 1256-1257 yıllar aralığında Sartak'ın ölümü sonrasında kardeşi Ulakçı da Mengü Kağan tarafından tayin edilmiştir.¹³⁹ Ama aynı yıl içinde vefat etmiştir. Böylece, 1256'dan 1258/1259'a kadar Cuci Ulusunda taht için şiddetli bir mücadele başladı. Ancak mücadele Berke'nin zaferi ve tahtı ele geçirmesiyle sonuçlandı. Yani, Batu Han'ın iki oğlunun art arda ölmesiyle kardeşi Berke Han'ın Altın Orda makamına getirilmesini görmekteyiz. Berke, hayatı boyunca kardeşinin gölgesinde yaşamıştı ve şimdi iktidara sahip olduğu için onu göze alarak, şehri yeniden inşa etmek ve büyük çaplı savaşlar, seferler yapmak için çabaladı. Fakat birçok yönden Batu siyasetini devam etti ve Cuci Ulusu bütünlüğünü korumak için çok çabalanmak zorunda kaldı. Kardeşi ve halefi Berke, Batu'nun ölümü esnasında vasal devletler bağımsız olmaya çalıştı. Buna örnek, sayım sebebiyle vergilerin toplanması sırasında knez Aleksandr Nevski'nin 1259 Novgorod'da, 1262'de Rostof, Suzdal ve Yaroslav gibi ehliyetlerde isyan yapmasıdır.¹⁴⁰ Berke han tekrar Altın Orda'ya bağlı olan vasal devletlerin isyanlarını bertaraf etti. Bu sırada Berke Han Harezmi bölgesinde idi. Şeyh Seyfeddin Baherzi'nin tesiri ile Müslüman olmuştur.¹⁴¹ Dolayısıyla Berke han, Altın Orda tarihinde Müslüman olan ilk han olarak tanınmıştır. Bunun yanı sıra Altın Orda devletinin resmi dini İslam olarak cereyan eden Tuğrulca'nın oğlu Özbek handır. Berke handan sonra Altın Orda Hanlığına sırasıyla:

1. Mengü- Timur Han (1266-1282)
2. Tuda – Mengü Han (1282- 1287)
3. Tula- Buka Han (1287- 1291)
4. Tokta (Tokoga) Han (1291- 1313)
5. Özbek Han (1313- 1340)
6. Canı Bek Han (1340-1357)

7. Berdi- Bek Han (1357- 1359). Kanglı Tulubay vasıtasıyla babası Canı Bek Han'ı öldürterek Cuci Ulusuna hâkim oldu. Bununla birlikte bütün kendi soyundan gelenleri ölüme revana etti. Böylece Sayın Han sülalesinde han tahtına kimse kalmadığı için sona ermiştir. Ötemiş Hacı'ya göre Berdi-Bek Han Altın Orda Hanlığı'nda Batu Han Hanedanında en son olarak adlandırılmıştır.

Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olan Altın Orda oluşumunda, refahı ve krizinde Batu'nun büyük etki bıraktığı görülmektedir. Batu Cengiz İmparatorluğunun yönettiği siyasi, yasal ve ekonomik kurumlar sistemini kullanarak geniş ve oldukça gelişmiş, iç ve dış siyasi ilişkileri yürütebilen bir devlet kurmaya çaba gösterdiği belirtilmektedir. Ancak Batu Cuci Ulusu'nun hükümdarı olduktan sonra hemen güçlü yönetici olmadı. On yedi yaşındayken nominal güce sahip olduğundan dolayı Cuci Ulusu'nun siyasetine karışmadı. 1235 yılı Batu'nun hayatının ve Moğol İmparatorluğu tarihinin dönüm noktalarından biri olan Batı'ya sefer oluşturma kararı alındı. Bu karar neticesinde İmparatorluğun batı sınırlarının kurulduğunu ve Hristiyan dünyasına Asya bozkırlarının tanıtıldığını görürüz. Bu seferler Batu'nun büyük ölçüde gelecekte otoritesinin ve gücünün büyümesine katkıda bulundu. Batu 1241'in sonu 1242'nin başında Cengiz Han'ın oğulları olan Ögeday ve Çağatay'ın ölümünden sonra Cengizlerin klanının başına geçti. Ancak 1240'ların sonunda Cengiz Han ailesinde ve imparatorlukta gerçek güç kazandığını söyleyebiliriz. Mengü büyük Han olduktan sonra Batu Moğol İmparatorluğu'ndaki en

¹³⁶ Aleksey Shishov, *Aleksandr Nevskii Rostov-na-Donu*, Moskva 1999, s. 261.

¹³⁷ Rubruck Wilhem Von, *The Journey*, çev.W.Rockhill, London 1900, s. 117. George Vernadsky, *O Sostave Velikoi Yasy Chungiz-Hana*, Moskva 1999.

¹³⁸ Rubruck Wilhem Von, *The Journey*, çev.W.Rockhill, London 1900, s. 48.

¹³⁹ Reşidüddin, *Sbornik Letopisey*, AH Yayını, Moskva 1960.

¹⁴⁰ Yakubovskiy Aleksandr, *Altınordu ve İnhitati*, çev. Hasan Eren, İstanbul 1955, s. 64.

¹⁴¹ İbn Haldun (Abdurahman Muhammed), *Unvânu'l-iber ve divânu'l-mübedâ ve'l-haber*, bk. Tiesenhausen I.

yüksek pozisyonu elde etti ve "Han'ın babası" unvanını aldı. Bu unvan en büyük hanın statüsünün üzerinde sayıldı. Bununla birlikte Batu çeşitli kaynaklarda farkı unvanlar ile meydana çıkar. Birçok araştırmacı çalışmasından da Batu'nun "aka" (aile büyüğü), "Sayın Han" (akıllı, saygılı han) gibi unvanları olduğunu görürüz¹⁴². Özellikle Doğu tarihçileri Cuci Ulusu'nu Batu unvanına ilişkilendirerek "Sayın Han'ın yurdu" demişler¹⁴³. Cengiz ailesinde Batu'dan önce ve sonra bu unvanları alan kimse yoktu. Dolayısıyla Cengiz ailesinde bu unvanlarla tarihte kalan sadece Batu olduğu bilinir. Hayatı boyunca iktidar ve otorite kazanımıyla daha sonra ise kazandıklarının korunmasıyla mücadele etmiştir. Bu mücadele onun Moğol İmparatorluğundaki en etkili figür haline gelmesiyle birlikte Cuci Ulusu'nun güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Cuci Ulusu da Sayın Han'ın yönettiği süreç "Altın Çağ" olarak sayılır.

Sonuç olarak, Cuci ve Batu'nun mirası Batu ölümünden sonra mirasçıların arasında olan taht mücadelesine rağmen çökmedi. İlk Cucilerin hırsları ne kadar ileri gitse de XIV. yüzyılın ortasına kadar devlet birliği sürdürüldü. 1266'da Berke'nin ölümünden sonra Batu'nun torunu Mengü-Timur iktidara geldi. Bu andan itibaren Altın Orda sikkelerinde ve yerel zanaatkarların ürünlerinde "Batu Evi'nin Tamgası" bastırıldı. Bu tamga bir yandan Cuci Ulusunun amblemi olarak hizmet ederken yandan da mirasçılarına aktarılan ve onların korunmasını sağlayan Batu'nun karizmasının bir simgesiydi. Batu soyundan gelenler diğer Cucilerin temsilcileri tarafından değiştirilinceye yani 1380 yılına kadar Cuci Ulusu'na hüküm etti. Ancak en son hükümdarları bile kendilerini Batu'nun mirasçıları olarak görüyordu. Örnek olarak, 1392-1399 yılları aralığında yöneten Tarkan-Timurid Timur-Kutlug Tarhan etiketinde "ölen Sayın Han" kararlarına atıfta bulunmuştur. 1465-1481 yıllarında hüküm eden son Hanlardan biri III. Ahmed, Ivan Moskovski'ye gönderdiği mektubunda Batu ismini kullanmıştır. Dolayısıyla Batu, Cuci mirasçıları arasında önemli hükümdar olarak algılandı. Bir başka deyişle, mirasçıları Batu'nun statüsünü Cengiz Han'ın statüsüyle eşit bir tarzda da görmüş olabilir.

SONUÇ

Mustafa Kafalı'nın uzmanlık alanı Türk kültürü ve Türk yurtlarının yanında Altın Orda ve diğer Cengiz hanlıklarıdır. Mustafa Kafalı tarafından kaleme alınan eserler onun Türk Tarihi için vermiş olduğu emeklerin birer cansız armağanıdır. Uzun ve yoğun bir çabanın ürünü olarak kaleme aldığı nadide çalışmalar alanında ilklerdendir ve son derece önemlidir. Yapmış olduğu çalışmalar ve araştırmalar Türk tarihinin ve kültürünü en zor safhalarından birini kapsamaktadır. Türk kültürüyle ilgili yapmış olduğu çalışmalarda eksikliklerin giderilmesine katkı sağlamıştır. Cengiz Han ve ailesiyle ilgili yaptığı çalışmalarda onların siyasi, askeri ve kültürel olarak belirleyici özelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi, Milli Mücadele ve Anadolu dışındaki Türkler de Kafalı Hoca'nın çalışmalarında ön plana çıkmaktadır. Çalışmalarında özellikle alanının ana kaynaklarına olan hâkimiyeti ve konulardaki bilgisi de dikkat çekici bir hayranlık uyandırmaktadır.

KAYNAKÇA

ALAN, Hayrunnisa, "Altın Orda Hanlığında Hâkimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı", *Tarih Dergisi*, S. 54 (2011/2), İstanbul, s. 1-20.

ARİSTOV, Nikolay, *Zametki ob Etnicheskom Sostave Turkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniye ob İh Chislennosti*, Zhivaya Starina 1896.

BARTHOLD, Vasiliy, *Sochineniya*, Moskva 1973.

BİÇÜRİN, Nikita, *Istoriya Pervih Chetureh Hanov iz Doma Chingisova*, (V. Sekachev Ed.), Moskva 2019.

BOİL, John E, "Posmertni Titul Batu-Hana", *Tyurkkologicheski Sbornik: Zolotaya Orda ı Ee Naslediye*, Moskva 2002.

BOMBACI, Alessio-SHAW, Stanford J, *L'impero Ottomano*, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino 1981.

BULDUK, Üçler, "Prof. Dr. Mustafa Kafalı: Ailesi, Hayatı ve Eserleri", *Mustafa Kafalı Armağanı*, Yay. Haz. Saadetin Gömeç, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s. 3-20.

CEMÂL-I KARŞÎ, *Al Mulhakat bi -s -Surah*, (A. Muminov Ed.), Dayk Press Yayınları, Almatı 2005.

CÜVEYNÎ Ata-Malik, *The History of the World-Conqueror*, 1958.

¹⁴² Reşidüddin, *Sbornik Letopisey*, AH Yayını, Moskva 1960. George Vernadsky, *Istoriya Rossu: Mongoly ı Rus*, Tver, Moskva 2000. Boil Jonh E, "Posmertni Titul Batu-Hana", *Tyurkkologicheski Sbornik: Zolotaya Orda ı Ee Naslediye*, Moskva 2002.

¹⁴³ Ebulgazi Bahadır Han, *Rodoslovnaya Turkmen: Sochineniye Abulgazy, Hana Hvinskogo*, çev. A. N. Kononova, Moskva 1958, s. 44.

- EBULGAZİ, Bahadır Han, *Rodoslovnaya Turkmen: Soçineniye Abulgazy, Hana Hvinskogo*, çev. A. N. Kononova, Moskva 1958.
- EGOROV, Vadim, *İstoricheskaya Geografiya Zolotoy Ordu v XIII – XIV vv*, Moskva 1985.
- FLETCHER, Dzh, *Mongolskaya Imperiya i Kochevoy Mir*, Ulan-De 2004.
- GANDZAKETSİ, Kirakos, *İstoriya Armenii*, Erevan 1969.
- GOLDEN, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken, İstanbul 2016.
- GORDLEVSKİY, Vladimir, *Gosudarstvo Seldzhukidov Maloy Azii*, Moskva 1941.
- GÖMEÇ, Saaddettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yay., Ankara 2012.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014.
- GREKOV, Boris, Yakubovskiy, Aleksandr, *Zolotaya Orda ı ee Padeniye*, Moskva 1998.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengizhan/Timur*, çev. M.Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.
- GUMİLEV, Lev, *Ot Rusi do Rossii*, (E. Gonçarova Ed.), Airis Press Yayınları, Moskva 2015.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, “İnsan, Tarihçi, Mütefekkir: Kafalı”, *Mustafa Kafalı*, haz. Kenan Erzurumlu, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 21-22.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Anadolu’nun Osmanlı Hâkimiyetine Geçişi”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul 1991, s. 116-117.
- HRAPACHEVSKİ, Roman, *Zolotaya Orda v Istochnikah*, Tom III, Moskva 2009.
- İBN HALDUN (Abdurahman Muhammed), *Unvânu’ l- iber ve divânu’ l- mübtedâ ve’l- haber*, bk. Tiesenhauzen I, (Türkçe çev.).
- KAFALI, Mustafa, “Cuci Ulusu’ndaki İl ve Kabilelerin Siyasî Roller ve Ehemmiyetleri”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, II 1971, s. 99-110.
- KAFALI, Mustafa, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXV 1971, 179-188.
- KAFALI, Mustafa, “Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın Orda), Gök-Orda Hanlıkları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXIV 1974, s. 59-68.
- KAFALI, Mustafa, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu”, *Atsız Armağanı*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1976, s. 295-306.
- KAFALI, Mustafa, *Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.
- KAFALI, Mustafa, “Altın Orda Hanlığı”, *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 397-411.
- KAFALI, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.
- KAFALI, Mustafa, “Altın Orda Tarihi Hakkında Bibliyografya Tenkidi”, *Makaleler 1*, haz. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 183-187.
- KAFALI, Mustafa, “Altınorda Hanlığı (1227-1502)”, *Makaleler 2, Yay. Haz. S. Yalçın ve S. Özbek*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.81.
- KAFALI, Mustafa, “Cuci Sülalesi ve Şubeleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, I (1970), s. 103-120.
- KAFALI, Mustafa, “Dest-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *Makaleler 1, Yay. Haz. S. Yalçın ve S. Özbek*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.52.
- KAFALI, Mustafa, *Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2009.
- KAFALI, Mustafa, *Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi*, Ankara 2013.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Alparslan”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul 1989, s. 526-530.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul 2015.

- KAMALOV, İlyas, *Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul 2008.
- KARPİNİ, Plano, *Istoriya Mongolov*, 3. baskı, (A. Maleyna Cev.), Moskva 1997.
- KINAYATULU, Zardıhan, "Joşı Xanniñ Ölimi jäne Onıñ Tarixtan Alatin Ormı", *Birinşi Qazaqstandıq Tarixi Jelilik Jurnal*, 6 (06), Qazaqstan 2017, s.9.
- KOZİN, Sergey, *Sokrovennoye Skazaniye*, Moskva 1941.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, "Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", *Belleten*, 5/19 (1941), s. 397-436.
- LEN- PUL STANLEY, *Musulmanskiye Dinastii*, Moskva 1996.
- LUVSANDANZAN, A, *Altın Tovç*, (Ts. Şagdar Cev.), Ulsın Gazar Yayınevi, Ulan-Bator 1990.
- MATUZOVA, Vera, *Angliyskiye Srednevekovıye Istochniki, IX—XIII*, Moskva 1979.
- ÖTEMİS HACI, *Çingiz-Name*, Ğılım Yayınevi, Almatı 1992.
- PASHUTO, Vladimir, *Geroicheskaya Borba Russkogo Naroda za Nezavisimost XIII vek*, Moskva 1956.
- POCHEKAYEV, Roman, *Batty*, SPb Yayınevi, Moskva 2006.
- Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey, *Lavrentevskaya Letopis*, 2. baskı, Leningrad 1927, s. 39.
- REŞİDÜDDİN, *Sbornik Letopisey*, AH Yayınevi, Moskva 1960.
- ROSSI, Ettore, "Atatürk (1880-1938)", *Oriente Moderno*, cilt 18, sayı 12, Istituto per L'Oriente, Roma 1938, s. 635-646.
- ROSSI, Ettore, "Il Discorso di Mustafa Kemal Sulle Vicende Della Turchia dal 1919 al 1927", *Oriente Moderno*, cilt 7, sayı 11, Istituto Per L'Oriente, Roma 1927, s. 529-558.
- RUBRUCK, Wilhem Von, *The Journey*, (W.Rockhill çev.), London 1900.
- SAFARGALİYEV, Magamet, *Raspad Zolotoy Ordı*, Saransk 1960.
- Selçuklu Tarihi El Kitabı*, editör Refik TURAN, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- SEVİM Ali, MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular Devlet Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK Basımevi, Ankara 2014.
- SEVİM, Ali, "Malazgirt Muharebesi", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 27, Ankara 2003, s. 481-483.
- SHISHOV, Aleksey, *Aleksandr Nevskii. Rostov-na-Donu*, Moskva 1999.
- SHUKUROV, Rustam, *Velikie Komnini i Vostok*, Moskva 2005.
- SMİZO, "Sbornik Materialov, Otnosyaşçixsya k İstorii Zolotoy Ordı", T. II, *İzbleçeniya iz Persidskix Soçinenii, Sobrannie B. G. Tizengauzenom i Obrabotannie*, Moskva 1941, s. 16.
- TİESENĠAYZEN, Vladimir, *Börte Qasqır*, Tarihi Roman, Hex-hot Yayınevi, Beijing 1979.
- TİESENHAUSEN, W. De, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- VERNADSKY, George, *Istoriya Rossı: Mongoly ı Rus. Tver*, Moskva 2000.
- VERNADSKY, George, *O Sostave Velikoi Yasy Chingiz-Hana*, Moskva 1999.
- YAKUBOVSKİY, A.Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- YAKUBOVSKİY, A. Y., *Altın Ordu ve İnhitattı*, çev. Hasan Eren, Maarif Basımevi, İstanbul 1955
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Anadolu'nun Fethi*, Akşam Matbaası, İstanbul 1934.